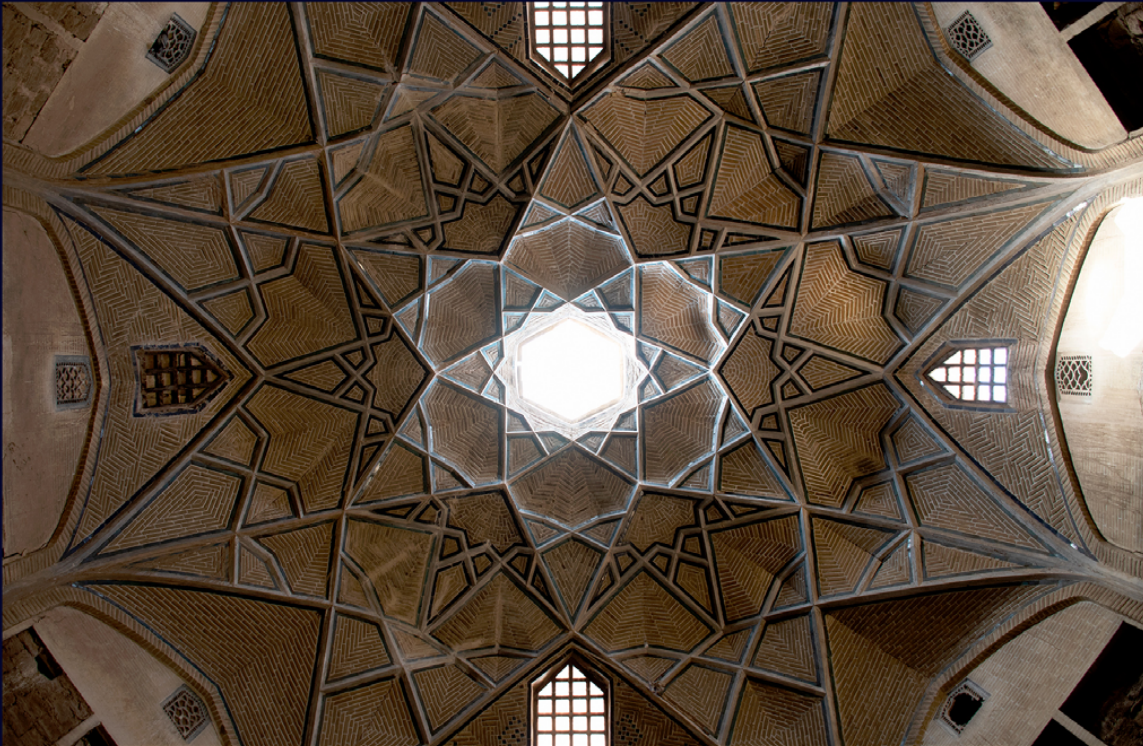

مطالعات معماری ایران ۲۱

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال یازدهم، شماره ۲۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

- ◆ **پایش تاریخی در ارزیابی اصالت آرایه‌های معماری مدرسهٔ رکنیهٔ یزد با نگاهی به اصول حفظ میراث جهانی**
 - فائزه اصفهانی پور هنزائی / امیرحسین کریمی
- ◆ **رباط سپنج، مطالعهٔ تطبیقی و تدقیق دورهٔ تاریخی**
 - وحید حیدری / امیرحسین صالحی
- ◆ **شفاهی و مکتوب در آموزش معماری دوران اسلامی، فرضیه‌ای در باب انتقال علم در حوزهٔ معماری**
 - روح‌الله مجتهدزاده
- ◆ **خوانش متن و شناسایی خوش‌نویس کتیبهٔ طوماری از دست‌رفتهٔ جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله**
 - محمدصادق اکرامی / محمد غلامعلی فلاح
- ◆ **معماری، عدالت، تاریخ‌نویسی: چهارچوب مطالعهٔ تاریخ معماری بر پایهٔ پرسش از مفهوم عدالت**
 - محمد مهدی عبدالله‌زاده
- ◆ **شناسایی الگوهای ذهنی متخصصان در آموزش سواد بصری میراث معماری ایران به کودکان دورهٔ ابتدایی**
 - مانده غدیری‌نیا / فرهنگ مظفر / فاطمه مهدیزاده سراج / بهرام صالح صدق‌پور
- ◆ **سازگاری رفتاری ساکنان خانه‌های ویلایی و آپارتمانی شهر رشت در فصل تابستان**
 - نرگس رضازاده پیلهداربنی / شاهین حیدری / حسین سلطان‌زاده
- ◆ **معماری و مسیریابی: تحلیل اثر دسترسی بصری بر فرایند مسیریابی در فضاهای اداری**
 - سروناز شریفی / صالحه بخارائی / محمدعلی مظاهری تهرانی
- ◆ **معاصر سازی الگوی مسکن بومی اصفهان بر پایهٔ تحلیل روابط غیرشکلی پلان، نمونهٔ موردی: خانهٔ جنگجویان**
 - محمد لطیفی / محمدجواد مهدوی‌نژاد
- ◆ **توسعهٔ چهارچوب نظری ارزش در قنات ایرانی**
 - کاظم مختارنیا / محمدحسن طالبیان / پرستو عشرتی
- ◆ **سیر تحول حیاط در خانه‌های یزد از دورهٔ آل مظفر تا صفوی**
 - داوود امامی میبیدی
- ◆ **«هندسه» همان «قدر» است و «عاقلهٔ زنده و خلاق مهندسین» همان «لبلهٔ مبارکهٔ قدر»**
 - محمد علی آبادی

مطالعات معماری ایران

دوفصلنامه علمی دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان

سال یازدهم، شماره ۲۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱
صاحب امتیاز: دانشگاه کاشان
مدیر مسئول: دکتر علی عمرانی پور
سر دبیر: دکتر غلامحسین معماریان
مدیر داخلی: دکتر بابک عالمی

هیئت تحریریه (به ترتیب الفبا):
دکتر ایرج اعتصام، استاد دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات
دکتر عباس اکبری، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر حمیدرضا جیحانی، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر پیروز حناچی، استاد دانشگاه تهران
دکتر شاهین حیدری، استاد دانشگاه تهران
دکتر محمدصادق طاهر طلوع دل، دانشیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی
دکتر علی عبد الرؤوف، استاد دانشگاه حمد بن خلیفه قطر
دکتر علی عمرانی پور، دانشیار دانشگاه کاشان
دکتر فاطمه کاتب، استاد دانشگاه الزهرا (س)
دکتر حسین کلانتری، استاد جهاد دانشگاهی
دکتر اصغر محمد مرادی، استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر غلامحسین معماریان، استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محسن نیازی، استاد دانشگاه کاشان

درجه علمی پژوهشی دوفصلنامه مطالعات معماری ایران طی نامه شماره ۱۶۱۶۷۶ مورخ ۱۳۹۰/۰۸/۲۱ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور،

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است.

پروانه انتشار این نشریه به شماره ۹۰/۲۳۰۳۰ مورخ ۹۱/۹/۷ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است.

این نشریه حاصل همکاری مشترک علمی دانشگاه کاشان با دانشکده معماری دانشگاه تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشگاه الزهرا (س)،

دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه شهید رجایی و پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی است.

نشریه مطالعات معماری ایران در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC)، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه مجلات

تخصصی نور (noormags.ir)، پرتال جامع علوم انسانی (ensani.ir) و بانک اطلاعات نشریات کشور (magiran.com) نمایه می شود.

تصاویر بدون استناد در هر مقاله، متعلق به نویسنده آن مقاله است.

(نسخه الکترونیکی مقاله‌های این مجله، با تصاویر رنگی در تارنمای نشریه قابل دریافت است.)

ویراستار ادبی فارسی: معصومه عدالت پور

عکس روی جلد: عباس ظهیری فرد

ویراستار انگلیسی: غزل نفیسه تابنده

(سرای گمرک کاشان)

دورنگار: ۰۳۱-۵۵۹۱۳۱۳۲

همکار اجرایی: نغمه اسدی

نشانی دفتر نشریه: کاشان، بلوار قطب رواندی، دانشگاه کاشان، دانشکده معماری و هنر، کدپستی: ۸۷۳۱۷-۵۳۱۵۳

پایگاه اینترنتی: jias.kashanu.ac.ir

z.ir.arch.s@gmail.com

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۵۰۲۰

دانشگاه تربیت مدرس

فهرست

- ۵ پایش تاریخی در ارزیابی اصالت آرایه‌های معماری مدرسهٔ رکنیهٔ یزد با نگاهی به اصول حفظ میراث جهانی
فائزه اصفهانی‌پور هنزائی / امیرحسین کریمی
- ۳۱ رباط سپنج، مطالعهٔ تطبیقی و تدقیق دورهٔ تاریخی
وحید حیدری / امیرحسین صالحی
- ۵۳ شفاهی و مکتوب در آموزش معماری دوران اسلامی، فرضیه‌ای در باب انتقال علم در حوزهٔ معماری
روح‌الله مجتهدزاده
- ۶۹ خوانش متن و شناسایی خوش‌نویس کتیبهٔ طوماری ازدست‌رفتهٔ جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله
محمدصادق اکرامی / محمد غلامعلی فلاح
- ۹۱ معماری، عدالت، تاریخ‌نویسی: چهارچوب مطالعهٔ تاریخ معماری بر پایهٔ پرسش از مفهوم عدالت
محمد مهدی عبدالله‌زاده
- ۱۰۷ شناسایی الگوهای ذهنی متخصصان در آموزش سواد بصری میراث معماری ایران به کودکان دورهٔ ابتدایی
مانده غدیری‌نیا / فرهنگ مظفر / فاطمه مهدیزاده سراج / بهرام صالح صدق‌پور
- ۱۳۱ سازگاری رفتاری ساکنان خانه‌های ویلایی و آپارتمانی شهر رشت در فصل تابستان
نرگس رضازاده پيله‌دارینی / شاهین حیدری / حسین سلطان‌زاده
- ۱۵۹ معماری و مسیریابی: تحلیل اثر دسترسی بصری بر فرایند مسیریابی در فضاهای اداری
سروناز شریفی / صالحه بخارائی / محمدعلی مظاهری تهرانی
- ۱۸۵ معاصر سازی الگوی مسکن بومی اصفهان بر پایهٔ تحلیل روابط غیرشکلی پلان، نمونهٔ موردی: خانهٔ جنگجویان
محمد لطیفی / محمدجواد مهدوی‌نژاد
- ۲۰۵ توسعهٔ چهارچوب نظری ارزش در قنات ایرانی
کاظم مختارنیا / محمدحسن طالبیان / پرستو عشرتی
- ۲۲۵ سیر تحول حیاط در خانه‌های یزد از دورهٔ آل مظفر تا صفوی
داوود امامی میبیدی
- ۲۴۹ «هندسه» همان «قدر» است و «عاقلهٔ زنده و خلاق مهندسین» همان «لیلهٔ مبارکهٔ قدر»
محمد علی‌آبادی
- ۲۶۵ راهنمای تدوین و ارسال مقاله
- ۲۶۷ بخش انگلیسی

سیر تحول حیاط در خانه‌های یزد از دوره آل مظفر تا صفوی

داوود امامی میبیدی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۲۵

چکیده

یزد شهری تاریخی است که قدیمی‌ترین ساختمان‌های مسکونی را در خود جای داده است. در دوره ۷۷ ساله حکومت آل مظفر، یزد به‌عنوان مرکز حکومتی وسیع با قلمروی گسترده شد و شکوه و رونق برای این شهر به وجود آمد. در دوره صفوی نیز به‌مانند حکومت مظفری به‌واسطه امنیت و آرامش شهر یزد، شاهد افزایش ساخت‌وساز خانه‌ها هستیم. یکی از اجزای لاینفک خانه‌ها در دوران آل مظفر و صفوی، حیاط است. در لابه‌لای تحولات معماری مسکونی در این دوران شاهد گونه‌های متفاوت و متنوعی از فضای حیاط در این خانه‌ها هستیم؛ به‌گونه‌ای که تحول حیاط یکی از جلوه‌های عملی و نظری دگرگونی اندیشه‌های معماری است. به‌واسطه تنوع خانه در دوران آل مظفر و صفوی و صورت‌نگرفتن پژوهشی جداگانه درباره کروئولوژی حیاط و سیر تحول آن از دوره آل مظفر تا صفوی، در این تحقیق به آن پرداخته شده است. این پژوهش بر مبنای اسناد و مدارک تاریخی و همچنین مطالعات میدانی صورت گرفته است. روش این پژوهش تحلیلی تاریخی و منبع اصلی آن، منابع تاریخی مانند کتاب تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد برای دوره آل مظفر و جامع مفیدی و جامع جعفری برای دوره صفوی است. در این پژوهش ابتدا به تبیین ویژگی‌های خانه در متون تاریخی و سپس سعی در معرفی اجمالی معماری خانه‌های موجود شده است. مقایسه تطبیقی بین حیاط‌ها از جنبه‌های کالبدی، مرحله بعدی تحقیق است که به‌صورت گزارش‌های کمی بیان شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در دوره آل مظفر سه گونه حیاط به صورت‌های اندرونی، باغچه پشتی (باغ خلفی) و سرابستان به کار می‌رفته است. در دوره صفوی حیاط‌های اندرونی و سرابستان به حیات خود ادامه دادند و خبری از حیاط‌های مشجر کوچک در پشت ایوان نیست. در نهایت می‌توان بیان کرد که حیاط خانه‌های صفوی برگرفته از الگوی سرابستان مظفری و وفادار به طرح خانه‌های مظفری بوده و با تغییرات درون آن به‌روزشده الگوهای پیشین خود است.

کلیدواژه‌ها:

حیاط، خانه، صفوی، آل مظفر، سیر تحول، یزد.

پرسش‌های پژوهش

۱. معماری حیاط در دوران آل مظفر و صفوی دارای چه ویژگی‌هایی است؟
۲. در سیر تحول حیاط از دوره ایلخانی به صفوی چه جنبه‌هایی تغییر یافته است؟
۳. به چه ویژگی‌هایی از حیاط خانه می‌توان به استناد متون تاریخی دست پیدا نمود؟

مقدمه

مقاله حاضر در پی یافتن سیر تحول حیاط خانه‌های یزد بین دو دوره تاریخی آل مظفر و صفوی است. وقتی در سال ۷۱۸ق حاکمان مظفری حکومت را از اتابکان تحویل گرفتند، معماری یزد تسلسل یافت و بر پایه علم هزارساله با حمایت سردمداران محلی که در کشور به‌عنوان یکی از مطرح‌ترین قدرت‌ها نمود داشتند، سبکی بنیان نهاده شد که خلوص کامل ایرانی، بری از سلاطین ترک و مغول و عرب و افغان را ارائه کرد؛ شیوه‌ای که می‌توان آن را سبک مظفری نام نهاد (ذاکرعاملی و اسفنجاری کناری ۱۳۸۵، ۲۰۷).

شهر یزد دوران تکامل و توسعه خود را ظرف سده‌های پنجم تا هشتم هجری یعنی از دوران آل کاکوئیه تا عهد آل مظفر طی نموده بود و در عهد تیموری به روزگار امارت امیرچخماق، اوج اعتلا و شکوفایی خویش را تجربه کرده بود؛ در سده دهم نیز تحت زعامت خاندان‌های بزرگی چون سادات نعمت‌اللهی، ایام پررونقی را سپری کرده بود و حال در سده یازدهم در روزگار تثبیت سیاست تمرکزگرای صفویان و فقدان زمامداران نیرومند محلی به طرز محسوسی از میزان آبادانی‌اش کاسته شده بود (ابوئی مهریزی ۱۳۹۱، ۶۰). از دوره آل مظفر تا صفوی ساخت خانه توسط بزرگان و حکام رونق می‌گیرد به طوری که بخشی از متون تاریخی، متعلق به ذکر عمارات و خانه‌های فرمانروایان و بزرگان شهر است. خانه‌های شناسایی شده و به‌جامانده نیز از رونق و پویایی ساخت‌وساز خانه حکایت می‌کنند.

در این مقاله حیاط که عنصر بارز و مهم خانه است، از دوره آل مظفر تا صفوی بررسی شده است. در پژوهش‌های بسیاری به بررسی عملکرد و جایگاه حیاط در خانه‌های منطقه کویبری پرداخته شده و از منظرهای گوناگونی تحلیل شده است، اما اینکه حیاط چه تحولاتی را پشت‌سر گذاشته، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. دلیل روشن این کمبود، خلأ داده‌های باستان‌شناسی از معماری محلی و در دسترس نبودن اطلاعات از تیپولوژی مسکن در دوره‌های مختلف تاریخی است. این مقاله در ادامه پژوهش‌های معماری خانه‌های یزد بوده و از تحقیقات معماری مسکن در میبد و یزد که قبلاً انجام شده، سود برده است. ارجاعات زیاد به تحقیقات مذکور به‌سبب اصیل و یکه بودن آن تحقیقات تا زمان حاضر است. این مقاله با نگاه تحلیلی تاریخی به تحولات حیاط می‌پردازد و کروئولوژی حیاط را با دلایل آن بررسی می‌کند. در این مقاله از دوازده خانه آل مظفر که قبلاً همگی مستندنگاری شده و دارای نقشه‌اند و یازده خانه صفوی که نه تایی آن‌ها رولوه (برداشت) شده‌اند، استفاده شده است.

۱. روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق بر مبنای اسناد و مدارک تاریخی و همچنین مطالعات میدانی صورت گرفته است. پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی تاریخی، به تبیین حیاط و سیر تحول آن در معماری خانه‌های آل مظفر و صفوی یزد پرداخته است. این پژوهش در دو مرحله انجام شده: در مرحله اول به گردآوری اطلاعات تاریخی لازم به‌خصوص از متون تاریخی محلی مانند تاریخ یزد و تاریخ جدید یزد پرداخته شده است؛ که در خانه‌های آل مظفر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. همچنین از کتاب‌های جامع مفیدی و جامع جعفری برای خانه‌های صفوی استفاده شده است. در مرحله بعد، از میان خانه‌های آل مظفر ثبت شده یزد در فهرست آثار ملی، دوازده نمونه و از میان خانه‌های صفوی، یازده نمونه انتخاب شده است. سپس به جمع‌آوری اطلاعات لازم از طریق بررسی‌های میدانی پرداخته شده است. پس از انطباق داده‌های کتابخانه‌ای با مطالعات میدانی و بر اساس داده‌های گردآوری شده، تجزیه و تحلیل نهایی صورت گرفته است. این پژوهش در امتداد شناخت خانه‌های

دشت یزد - اردکان که از پایگاه پژوهشی میبد در سال ۱۳۸۳ شروع شده است، صورت گرفته و از گزارش‌های خانه‌های مظفری و صفوی میبد به‌عنوان مبنای مطالعاتی بهره گرفته شده است. متدولوژی و شیوه مطالعه نگارنده منطبق بر منابع «خانه‌های مظفری میبد» در کتاب میبد شهری که هست (اسفنجاری کناری و ذاکرعاملی ۱۳۸۵)، مقاله «معماری خانه‌های صفوی میبد» (ذاکرعاملی و اسفنجاری کناری ۱۳۸۷)، مقاله «سیر تحول ایوان در خانه‌های سنتی دشت یزد - اردکان از دوره مظفری تا قاجار» (ذاکرعاملی و جبل عاملی ۱۳۹۲) و مقاله «پیدایش بادگیر در خانه‌های دشت یزد - اردکان» (ذاکرعاملی، ابوتی، و مظفر ۱۳۹۱) است. نگارنده سعی نموده است مطالعات انجام‌شده در خانه‌های میبد را بر خانه‌های یزد منطبق سازد و برخی نکات و ویژگی‌های خانه‌های شهر یزد را به منابع و مقاله‌های مذکور که الهام‌بخش اتخاذ دیدگاه نگارنده‌اند، بیفزاید.

۲. پیشینه نظری پژوهش

از جمله اولین پژوهش‌هایی که می‌توان درباره معماری ایلخانی - تیموری به آن اشاره کرد، کتاب معماری تیموری ایران و توران (ویلبر و گلمبگ ۱۳۷۴) است. یکی دیگر از منابع معتبر در ارتباط با معماری یزد، کتاب یادگارهای یزد (افشار ۱۳۵۴) است که با نگاهی تاریخی، معماری بناهای این خطه را معرفی کرده است. از جمله منابعی که به مبحث معماری ایران در دوره ایلخانی می‌پردازد، کتاب معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان (ویلبر ۱۳۹۳) است. کتاب معماری دوره آل مظفر یزد (خادمزاده ۱۳۸۷) علاوه بر اینکه معماری این دوره و بناهای مرتبط با آن را در شهر یزد بررسی می‌کند، برخی از خانه‌های آل مظفر شناسایی شده در شهر یزد را نیز معرفی و ویژگی‌های معماری آن‌ها را تجزیه و تحلیل کرده است. مقاله «خانه‌های مظفری میبد» (اسفنجاری کناری و ذاکرعاملی ۱۳۸۵) به بررسی خانه‌های آل مظفر منطقه میبد پرداخته و اطلاعات مفیدی را در اختیار خواننده قرار داده است. همچنین مقاله «بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های سنتی دشت یزد - اردکان از دوره مظفری تا قاجار» (ذاکرعاملی و جبل عاملی ۱۳۹۲) درباره کروئولوژی خانه در بستر تاریخی است که به مقایسه تطبیقی ایوان در خانه‌های مظفری و صفوی پرداخته است. کتاب خانه، فرهنگ، طبیعت (حائری ۱۳۸۸) به بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر به‌منظور تدوین فرایند و معیارهای طراحی خانه پرداخته است. از جمله مقالاتی که به شکل‌یافتگی معماری خانه‌های آل مظفر با شرایط اقلیمی منطقه پاسخ داده و به نحوه تعامل خانه با نور خورشید پرداخته، مقاله «بررسی تعامل اصول معماری مسکونی دوره‌های آل مظفر و قاجار شهر یزد از منظر جهت‌گیری بانرژی خورشیدی» (میردهقان اشکذری و زارعی ۱۳۹۸) است. مقاله «نقش جغرافیا در شکل‌گیری انواع حیاط در خانه‌های سنتی ایران» (سلطانزاده ۱۳۹۰) به دسته‌بندی انواع حیاط در خانه‌ها پرداخته است. مقاله «معماری خانه‌های صفوی میبد» (ذاکرعاملی و اسفنجاری کناری ۱۳۸۷) حاصل طرح تحقیقاتی بزرگ پژوهش معماری مسکن در شهر میبد است. گزارش چاپ‌نشده هزارویک نقش (خادمزاده ۱۳۸۵) به معرفی و شناسایی خانه‌های دوران صفویه یزد پرداخته که در مقاله حاضر از مطالعات آن بهره برده است. اسفنجاری کناری در کتاب *persian historic urban landscapes: Interpreting and Managing Maibud over 6000 years* جمع‌بندی تحقیقات خود را درباره سیر تحول معماری خانه در شهر میبد آورده است. همچنین در کتاب مذکور به مورفولوژی لایه‌های تاریخی معماری مسکونی شهر و منظر تاریخی شهر پرداخته شده است (EsfanJary 2017). آخرین پژوهش درباره خانه‌های آل مظفر، مقاله‌ای است که به گونه‌شناسی خانه‌های مظفری اردکان پرداخته است (Dormohamadi 2020). از سوابق پژوهش مشخص می‌گردد که بررسی خانه‌های آل مظفر و صفوی در میبد توسط اسفنجاری و ذاکرعاملی و خانه آل مظفر در یزد توسط خادمزاده و میردهقان انجام شده است. همچنین تحلیل حیاط خانه‌های آل مظفر و صفوی میبد و سیر تحول آن مورد تحقیق قرار گرفته است ولی بررسی گونه‌های حیاط خانه‌های یزد در دوران آل مظفر و صفوی و سیر تحول آن‌ها و اینکه این تحولات و الگوهای معماری دقیقاً همانند تحولات خانه‌های میبد است یا نه، مورد کنکاش قرار نگرفته است.

۳. معماری خانه‌های مظفری در متون تاریخی

خانه‌های دوره آل مظفر یزد در منابع مکتوب تاریخی با اجزایی از قبیل حیاط، ایوان رفیع، طنبی، پیشگاه، زیرزمین، بادگیر، حوضخانه، باغ مشجر و ساباط معرفی می‌شود (جدول ۱). همگی این فضاها در بعضی خانه‌ها به کار رفته است و برخی خانه‌ها دارای تعدادی از این فضاها هستند.

در منابع تاریخی از واژه «سرابستان» برای معرفی برخی از حیاطها استفاده شده است: «... و در سال ثلاث و عشر و ثمان مائه در محله نرسوآباد، خواجه شهاب‌الدین قاسم سرائی عالی و طنبی و بادگیر و حوضخانه و سرابستان و باغی مشجر ترتیب کرد» (جعفری ۱۳۴۳، ۴۱). در متون تاریخی یزد از واژه سرابستان، به معنی باغ کوچک متصل به خانه و ساحت به معنی حیاط استفاده شده است (سلطانزاده ۱۳۹۰، ۷۴). کاتب، واژه ساحت را برای مسجد جامع به کار برده و نوشته است: «و در میان ساحت حوضی وسیع و خلوات بساخت و آب تفت در آن جاری کرد» (کاتب ۱۳۴۵، ۸۹). بر اساس متون تاریخی، الگوی برخی خانه‌های مظفری به گونه چهارصفه بوده است که برای مثال می‌توان به خانه شهاب‌الدین قاسم اشاره نمود که جعفری از آن این گونه یاد کرده است: «... و چهارصفه و حوضخانه و سرابستان که آب نرسوآباد در آن جاری است، ساخته و به غایت منزلی خوش و خرم است» (جعفری ۱۳۴۳، ۴۳). در معماری مسکونی این دوره، برخی خانه‌های چهارصفه با باغ مشجر ترکیب می‌شده است که برای نمونه می‌توان خانه هرونی متعلق به امیرخضرشاه را نام برد: «چهارصفه و طنبی و پیشگاه و زیرزمین و منظره‌های نیکو ساخت و باغی مشجر در خلف آن ساز داد» (همان، ۶۶). گونه دیگر خانه‌ها به صورت چهارصفه نبوده و در متون تاریخی از خانه عالی یا خانه رفیع نام برده شده است که برای نمونه می‌توان به خانه حسینیان اشاره کرد (همان، ۱۰۱). تعدادی از خانه‌ها دارای باغی در پشت ایوان خود هستند. جعفری در ذکر خانه قطب‌الدین خضرشاه بدین صورت معماری آن را معرفی می‌کند: «خانه عالی و طنبی رفیع و پیشگاهی جهت فرزند ارجمند قطب‌الدین خضرشاه ساز کرد و بادگیری در خلف آن بساخت و باغچه دیگری در خلف آن» (همان، ۶۶).

متون تاریخی از وجود بادگیر^۱ در ساختمان‌های دوره آل مظفر نام می‌برند به طوری که در عمارت شاه یحیی بن مظفر از حضور چهار بادگیر در چهار طرف یک ایوان خبر داده است (همان، ۳۶). ساباط^۲ در برخی خانه‌های مظفری نقشی پررنگ دارد که برای مثال می‌توان به خانه امیر غیاث‌الدین علی اشاره کرد: «و ساباطی رفیع منبع بر در خانه، و در آن ساباط آب تفت جاری کرده و به کاشی بر کتابه ساباط توحید گفته...» (همان، ۴۸). طنبی^۳ در خانه‌های آل مظفر در پشت ایوان اصلی اجرا می‌شده است (اسفنجاری کناری و ذاکر عاملی ۱۳۸۵، ۱۸۸). «و ایوان و سرای ترکان را دوطبقه کرد و طنبی عالی بر دست صفت بزرگ ساز داد» (کاتب ۱۳۴۵، ۸۰). طنبی در حکم فضای شاه‌نشین خانه و محل اجرای فاخرترین تزئینات خانه بوده است. «و متصل خانه [ای] که جهت فرزند دلیند خود مولانای اعظم مجدالدین فضل‌الله ساخته، طنبی و بادگیری متصل آن کرده و دو شاه‌نشین منقش با جام‌های نیکو» (جعفری ۱۳۴۳، ۵۷).

یکی از فضاهای معماری مسکونی در این دوره، زیرزمین است. در متون تاریخی برای برخی خانه‌های اعیان و خاص به فضای زیرزمین اشاره شده است. کاتب در ذکر خانه حاجی یعقوب می‌نویسد: «سه خانه متصل یکدیگر و بادگیری رفیع و باغچه مشجر مکروم و چاهخانه و زیرزمین که آب وزیر در آن جاری است و طنبی عالی منقش...» (کاتب ۱۳۴۵، ۹۷). همچنین کاتب زیرزمین خانه‌ای را بدین گونه شرح می‌دهد: «و چند خانه دیگر به آن متصل کرده و حفر زیرزمین فرموده مثل دیوانخانه به غایت مروح و بی تکلف، در تابستان نظیر خود ندارد و بر علو آن طنبی منقش با جام‌های الوان ساخته» (همان، ۹۹).

یکی دیگر از فضاهایی که در منابع تاریخی به چشم می‌خورد، پیشگاه است. جعفری خانه امیرمحمد بن خضر شاه را این گونه شرح می‌دهد: «چهارصفه و طنبی و پیشگاه و زیرزمین و منظره‌های نیکو ساخت و باغی مشجر در خلف آن ساز داد» (جعفری ۱۳۴۳، ۶۶). پهنای وسیع پیشگاه یکی از ویژگی‌های متمایزی است که کاتب برای عمارت مسعود طاب ثراه ذکر کرده است (کاتب ۱۳۴۵، ۹۸). جعفری در معرفی عمارت رئیس تاج‌الدین بن غیاث‌الدین سنغر به پیشگاه دارای تزئینات آن اشاره می‌کند و بدین صورت آن را شرح می‌دهد: «عمارتی عالی با بادگیرها و طنبی و پیشگاه منقش

ساخته و باغی نیکو داخل آن کرده و عمارتی به‌غایت دلپذیر» (جعفری ۱۳۴۳، ۷۱).

در بررسی متون تاریخی یزد با موضوع خانه‌های آل مظفر، سه گونه حیاط متمایز قابل‌بازشناسی است: گونه اول در خانه‌های دوره آل مظفر، حیاط اندرونی است که توسط جداره‌های بلند احاطه می‌شده است. این میان‌سرا در خانه‌های چهارصفه ایلخانی نیز دیده می‌شود؛ گونه دوم حیاط‌هایی است که در پشت ایوان جنوبی ساخته شده‌اند و در متون تاریخی از آن به‌عنوان «باغ خلفی» یاد شده است. برای گونه دوم می‌توان به خانه خواجه پیرمحمد خواجه هیبت‌الله اشاره کرد که بدین صورت معرفی شده است: «خانه عالی منقش مرتفع ساخته با طنبی و بادگیر و اصطبل و باغچه مشجر در خلف خانه ساز داد» (جعفری ۱۳۴۳، ۷۲)؛ گونه سوم شامل خانه‌هایی می‌شود که به‌صورت خانه‌باغ بوده‌اند. حیاط این خانه‌ها به‌صورت باغی بزرگ بوده و از واژه سرابستان برای معرفی برخی از آن‌ها استفاده شده است. به‌کارگیری سرابستان^۴ محدود به گروه سوم نبوده بلکه برای برخی خانه‌های گروه دوم نیز استفاده شده است.

کیفیت حیاط در «خانه چرخ» منحصربه‌فرد بوده است؛ به‌طوری که شرف‌الدین علی یزدی در وصف آن اشعاری سروده است. این خانه در تاریخ ۸۰۳ ق ساخته شده است (شیرسلیمان ۱۳۸۸، ۱۲۷). کاتب درباره این خانه می‌نویسد: «خواجه شهاب‌الدین قاسم در محله نرسوآباد، خانه عالی و بادگیر و طنبی و پیشگاه و باغچه مشجر مکروم بساخت و حیاض وسیع و آب نرسوآباد در آن جاری کرد» (کاتب ۱۳۴۵، ۸۷). جعفری ضمن اشاره به خانه امیرحسین بن امیر فخرالدین ندوشنی به حیاط آن اشاره می‌کند و بدین گونه آن را شرح می‌دهد: «و سرابستانی عالی و بادگیری و باغچه‌ای با داربند و انواع ریاحین ساخته» (جعفری ۱۳۴۳، ۶۳). به‌استناد متون تاریخی می‌توان گفت یکی از وجوه تمایز بین خانه‌های اشراف و اعیان با مردم عادی در کیفیت فضای سبز حیاط یا به‌عبارتی کیفیت فضای سرابستان خانه است.

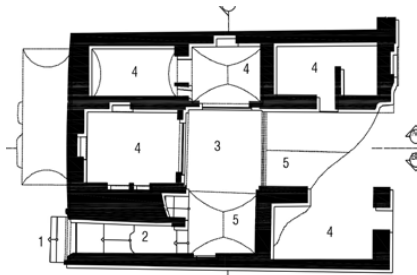
جدول ۱: جمع‌بندی خانه در دوران آل مظفر به‌اتکای متون تاریخی یزد

نمونه‌های تاریخی	ویژگی‌های معماری	خانه دوره آل مظفر
خانه شهاب‌الدین قاسم، عمارت امیرخضرشاه، خانه قطب‌الدین خضرشاه، عمارت شاه یحیی بن مظفر، خانه امیر غیاث‌الدین علی، خانه حاجی یعقوب، خانه امیرمحمد بن خضرشاه، عمارت مسعود طاب ثراه، رئیس تاج‌الدین بن غیاث‌الدین سنفر، خانه امیرحسین بن امیر فخرالدین ندوشنی، صدرالدین احمد ایبوردی، یوسف حلبی، منزل خیر، بیت الفرح، منزل مبارک، خانه چرخ، عمارت عالی	- طنبی و طنبی منقش - سرابستان و باغ وسیع - پیشگاه و پیشگاه منقش - ساباط عالی - حوضخانه - خرگاه - جام الوان (تنگ‌بری یا جامخانه رنگین)	- صفه رفیع و منقش - باغچه مشجر پشت صفه رفیع (باغچه خلفی) - چهارصفه - زیرزمین مروّج - بادگیر رفیع - چاهخانه - ایوان عالی

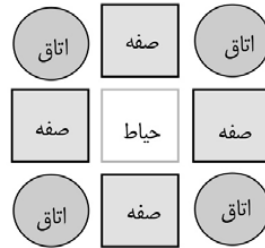
۳. ۱. معماری خانه‌های مظفری موجود

خانه‌های آل مظفر یزد که در پایان دوران ایلخانی ساخته شده‌اند، بخشی از تاریخ معماری است که به‌دلیل اقلیم آب‌وهوایی و به‌دور بودن از عوامل آسیب‌رسان، نسبتاً سالم باقی مانده است. هرچند در ابتدای قرن بیستم به‌واسطه کمبود اطلاعات، حکم کلی درباره خانه ناکافی بوده است (ویلبر ۱۳۹۳، ۱۲۶)، در این دو دهه اخیر به‌واسطه مستندنگاری و مطالعات پایگاه‌های پژوهشی میبید و یزد، ویژگی‌های معماری خانه‌های مذکور که از قدیمی‌ترین خانه‌های پابرجای شناخته‌شده در ایران هستند (ذاکرعاملی و جبل عاملی ۱۳۹۲، ۱۰۵) از پهنه تاریکی خارج شده است.

الگوی اول خانه‌های دوره آل مظفر شامل خانه‌های با پلان چهارصفه است (تصویر ۱). چهارصفه موارد استفاده گوناگونی داشته و در اصل عبارت است از یک فضای مربع یا مستطیل که با طاق‌های متصل به‌هم احاطه شده به‌طوری که در اطراف فضای مرکزی یک سلسله فضاهای شاه‌نشین‌مانند به وجود آورده است (ویلبر و گلمبگ ۱۳۷۴، ۱۱۷). به نظر پیرنیا کهن‌ترین الگو در خانه‌سازی، الگوی چهارچفته یا چهارصفه است. این الگو دارای این فضاهاست: یک فضای میانی چهارگوشه و چهار ایوان یا صفه در چهار پهلو آن، که با چهارطاق آهنگ پوشیده شده است (معماریان ۱۳۸۷، ۱۴۹). برای این الگو در خانه‌های دوره آل مظفر یزد می‌توان به خانه‌های جواد خراسانی، محمدعلی گل و افشار اشاره کرد (تصویر ۲).

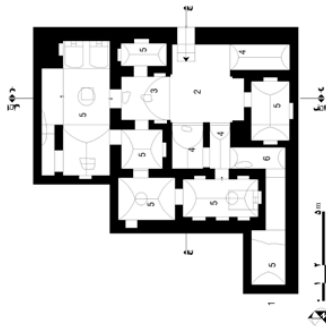

تصویر ۲: پلان خانه جواد خراسانی (خادمزاده ۱۳۸۷، ۲۴۶)

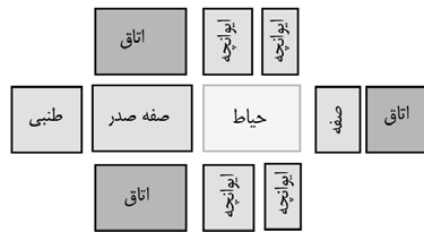

تصویر ۱: جایگاه حیاط اندرونی در الگوی چهارصفه

الگوی دوم خانه که در این مقاله با عنوان الگوی مظفری^۵ معرفی می‌شود، دارای بیشترین تعداد نمونه است (تصویر ۳). خانه‌های این الگو دارای ایوان کشیده بلند در جهت جنوبی (نसार) بنا هستند و در روبه‌روی آن در جهت شمالی (پنام) صفه با ارتفاع کمتر به کار رفته است. فاصله بین صفه شمالی و جنوبی (صفه صدر)^۶ که حیاط را تعریف و تحدید می‌نماید، کم است. در بعضی خانه‌های یزد در پشت صفه اصلی، فضای طنبی (شاه‌نشین) دیده می‌شود که ارتفاعی کمتر از ایوان اصلی دارد و جایگاه تزیینات فاخر بوده است. صفه صدر خانه در دو سوی خود دارای اتاق بوده که دسترسی اتاق‌ها از داخل صفه است. در خانه‌هایی که دارای طنبی بوده، در دو طرف خود نیز اتاق‌هایی دارند و فاصله بین طنبی تا حد زمین با اتاق پر شده است. این اتاق‌ها به اتاق‌های دو طرف صفه اصلی راه دارند و باعث حرکت چرخشی در ایوان می‌گردد. در پشت صفه شمالی (زمستانی) خانه شاهد ایجاد اتاقی هستیم که به صورت یک اشکوبه است. نماهای شرقی و غربی خانه شامل دو ایوانچه بوده که یکی بزرگ‌تر از دیگری است. این نما در سمت دیگر تکرار شده و نماهای دو سوی حیاط کاملاً قرینه بوده است. ایوانچه کوچک نزدیک به صفه شمالی بوده و یکی از آن‌ها مسیر دسترسی به درگاه خانه است و ایوانچه بزرگ‌تر که نزدیک صفه اصلی بوده، در پشت خود دارای اتاق بوده است. حیاط اندرونی این خانه‌ها بسیار کوچک بوده و صفه جنوبی عنصر برافراشته خانه و بلندتر از جبهه‌های دیگر بوده است و چهره مسلط بر حیاط است (اسفنجاری کناری و ذاکرعاملی ۱۳۸۵، ۱۶۵-۲۰۷). برای این الگو می‌توان به خانه‌های بابایی، توانا، حسن آبادی، سالار، کریمی، کلانتری، ممتاز (تصویر ۴)، نجیب، طهرانی (کرمانی)، مروج و مهندس سرمد اشاره کرد.

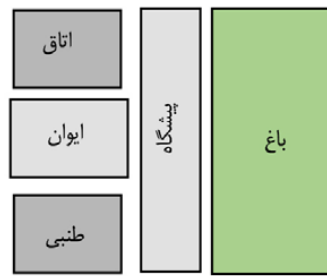
تصویر ۴: پلان خانه ممتاز (خادمزاده ۱۳۸۷، ۳۰۶)

تصویر ۳: جایگاه حیاط اندرونی در الگوی مظفری

سومین الگو در دسته‌بندی خانه‌های آل مظفر شامل خانه‌هایی است که با باغ ترکیب شده‌اند و در متون تاریخی با عنوان «سرابستان» یاد شده است. این گروه شامل خانه‌های بارجینی، دوست گل، شحنه‌ای (تصویر ۵) و میرزا احمدخان طاهری است. نوار ساختمانی در این گروه شامل فضاهای ایوان و اتاق بوده که با ساختار خطی روبه‌روی باغ آرایش یافته است (تصویر ۶). حفاصل بین نوار ساختمانی و باغ را فضای پیشگاه پر می‌کند. در برخی خانه‌ها پیشگاه تنها در یک سمت باغ قرار گرفته است (مانند خانه بارجینی) و در بعضی خانه‌ها مانند کمر بند دورتادور باغ را در بر می‌گیرد (مانند خانه طاهری). استقرار باغ مشجر در جلوی ایوان و عبور جریان هوا از داخل باغ باعث ایجاد کیفیت مناسب و

آسایش در خانه‌های سرابستان می‌گردد که در خانه‌های دیگر مشهود نیست. در اکثر خانه‌های با الگوی سرابستان که بررسی شده‌اند، باغ‌ها پایین‌تر از پیشگاه‌اند و این موقعیت برای دوری جستن از آثار سوء رطوبت برای بنای خشتی و افزایش مطبوعیت فضایی ساختمان بوده است (امامی میبدی ۱۳۹۹، ۴۴۶).

تصویر ۶: جایگاه حیاط باغی در الگوی خانه شحنه‌ای

تصویر ۵: پلان خانه شحنه‌ای (خادمزاده ۱۳۸۷، ۲۵۸)

۴. معماری خانه‌های صفوی در متون تاریخی

در دوره تیموری و صفوی، بعضی از خانه‌های یزد نه فقط به عنوان فضای مسکونی بلکه به عنوان فضای اداری نیز به کار می‌رفته است؛ همان‌گونه که در خانه خواجه ضیاءالدین محمد دیده می‌شود. «و نخست در محله شهرستان داخل شهر که منزل والد بزرگوارش بود، عمارات عالی از حرمسرا و دیوانخانه در نهایت تکلف و صفا تمام به طلا و لاجورد منقش ساخت» (مستوفی بافتی ۱۳۸۵، ۱۶۲). در این منازل، ایجاد دو بخش خصوصی و عمومی در خانه‌ها در متون تاریخی یزد دیده می‌شود. بخش اندرونی که حرمسرا نامیده می‌شود، عرصه زندگی شخصی صاحب‌خانه بوده و بخش بیرونی خانه که معمولاً تزیین می‌شده، دیوانخانه و عرصه عمومی بوده است. در جامع مفیدی برای خانه عمادالدین مسعود نیز چنین مشخصاتی ذکر شده است: «طرح خانه مشتمل بر چند خرگاه و ایوان و سرابستان از دیوانخانه و حرمسرا انداخته» (همان، ۱۶۱). در برخی خانه‌ها تزیینات مطالا کاری به‌حدی بوده که حتی مفیدی قاصر از گفتن و نوشتن آن بوده است؛ برای نمونه می‌توان به خانه میرزا محمدامین اشاره کرد (همان، ۴۸۹). در دوره صفوی خانه‌ها نسبت به دوران پیشین خود بزرگ‌تر بوده است؛ به همین دلیل در بافت فشرده یزد در بعضی خانه‌ها، چند خانه قدیمی با هم ترکیب می‌شدند و خانه بزرگ‌تر را پدید می‌آوردند. برای نمونه طرح تجمیع پلاک‌های مسکونی در داخل یک پلاک در دوره صفوی در خانه الله قلی بیگ اتفاق می‌افتد؛ این عمارت عالی دارای حوضخانه و شاه‌نشین و طنبی بوده و قهوه‌خانه‌ای با آن طراحی شده است (همان، ۲۲۷).

یکی از ویژگی‌هایی که برای خانه‌ها و باغات این دوره در متن جامع مفیدی بارها به کار رفته است، دلگشا بودن خانه‌ها و فردوس‌نما بودن باغات است. در ذکر خانه مولانا عبدالحی چنین گفته شده است: «باغی بهشت‌بنیاد و عمارتی خورنق‌نژاد که رشک‌فرمای جنان و نگارخانه چین بود» (همان، ۴۹۶) که نشان از ترکیب خانه با باغ بوده است. دوره صفوی با اجرای حیاط مشجر در جلوی تالار، کیفیتی اعجاز‌گونه به خانه می‌بخشد که در دوره قبل کمتر نشانی از آن دیده می‌شود، به طوری که مستوفی، منزل میرزا حکیم را با این ادبیات شرح می‌دهد: «در پیش تالار، باغچه واقع گشته در صفا و لطافت مانند فردوس برین، خاصیت دم عیسوی در انفاس نسیمش مضمهر و حیات آب خضر در صفای هوایش مخمر و در میان آن نهری مانند سلسبیل روان، بی‌تکلف این مکان از غایت نزاهت و صفا مانند جنت المأوی است» (همان، ۳۴۸). یکی از فضاهایی که در متون تاریخی برای برخی خانه‌های صفوی به کار رفته، حوضخانه است. در مناطق و شهرهای گرم و خشک با حرکت دادن جریان هوا از روی حوضچه آب یا منبعی همانند آن، دمای محیط را کاهش می‌دادند و فضاها را گاه به‌گونه‌ای متمرکز پیرامون حوض به‌شکلی سازمان می‌دادند که برای سکونت و اقامت در تابستان مناسب می‌شد. برخی از این نوع فضاها را حوض‌خانه می‌نامیدند (سلطانزاده ۱۳۹۰، ۷۶). برای مثال این فضا در

خانه میرزا عبدالله بوده و در کتاب جامع مفیدی این گونه شرح داده است: «در محله مصلی عتیق که منزل آباء عظامش بود، طرح عمارتی دلگشا انداخته در نهایت تکلف به اتمام رسانید و میاه دهاباد در میان حوضخانه و اطراف عمارت جاری ساخت» (مستوفی بافقی ۱۳۸۵، ۳۷۲). با مطالعه متون تاریخی مشخص می‌گردد که بعضی خانه‌های این دوره، ابتدا طراحی و بعد ساخته می‌شود. برای مثال می‌توان به احداث باغ صفی‌آباد در اهرستان اشاره کرد (همان، ۲۲۷). بلند بودن ساختمان از دیگر خصلت‌هایی است که مفیدی برای خانه صفوی برمی‌شمرد. مستوفی عبارت «رفیع ارتفاع» را برای این بناها به کار می‌برد که برای شاهد آن می‌توان به منزل مولانا فخرالدین احمد بافقی در محله مال امیر اشاره کرد (همان، ۲۷۸). مجاورت خانه‌باغ امیران و فرمانروایان در کنار عمارت دولتیخانه و میدان وسیع خارج حصار قدیم، از جمله ویژگی‌هایی است که در دوره صفوی به کار رفته است که نمونه مشابه آن را در شهر اصفهان دیده می‌شود. در یزد، خانه «عباسی» نیز دقیقاً بر اساس همین ویژگی‌ها در کنار میدان شاه در محله «درمدرسه» به دست امیر غیاث‌الدین محمد میرمیران ساخته شده است (همان، ۶۵). در دوره صفوی علاوه بر ساخت باغ‌های دلگشا و خانه‌باغ‌های فردوس‌نشان در تعمیر و مرمت باغات قدیمی و طرح باغات جدید و نظارت بر کاشت درختان و گل‌ها سعی و تلاش جدی می‌شده است (همان، ۷۷). در این دوره در برخی باغات با ساختن تالاری دلگشا در جلوی باغ و ساخت حوضی بزرگ در جلوی عمارت به همراه ایجاد خیابان و پیاده‌روهایی دورتادور باغ و غرس درختان بارور و سایه‌انداز، باغ را به خانه‌باغ مبدل می‌ساختند؛ امری که مستوفی برای باغ «مهرآباد» برمی‌شمرد (همان، ۸۵). به‌واسطه ساخت خانه در مجاورت باغات در دوره صفوی، شاهد ساختمان‌های مرتبط با آب نیز در مجاورت برخی خانه‌ها هستیم؛ برای مثال ایجاد طاحونه که در کنار خانه‌باغ امیر جلال‌الدین حسن به وقوع پیوسته است (همان، ۹۵). در خاتمه، فضاهای خانه‌های این دوره که در متون تاریخی ذکر شده، در قالب جدول ۲ آمده است.

جدول ۲: جمع‌بندی خانه در دوران صفوی به‌انکای متون تاریخی یزد

نمونه‌های تاریخی	ویژگی‌های معماری	خانه دوره صفوی
خانه میرزا محمدامین، خانه الله قلی‌بیک، تالار عیش‌آباد، خانه خواجه قوامی، خانه عباسی، خانه مین‌باشی، خانه میرزا شاه حسام‌الدین، عمارت میرزا رفیع‌الدین محمد، خانه ضیاءالدین محمد، جمال‌الدین محمد، عمارت صفی قلی‌بیک، خانه میرزا حکیم، خانه علاءالدین محمد	- حوض وسیع جلوی عمارت - شاه‌نشین - غرفه‌ها - سایاط - حوضخانه - خرگاه	- تالار دلگشا - فردوس‌نما بودن باغ و خانه - حرمسرا - ترکیب با دیوانخانه - بادگیر بلند - باغچه جلوی تالار - ایوان رفیع‌الارتفاع

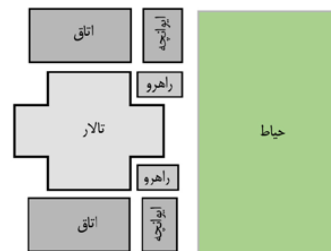
۴.۱. معماری خانه‌های صفوی موجود

در دوره صفوی سه الگوی مسکن رؤیت دیده می‌شود. الگوی قدیمی چهارصفه در این دوره نیز به کار گرفته شده است. در چهارصفه‌های این دوره، تعدیل‌شدگی در بلندی ساختمان نسبت به خانه‌های دوره آل مظفر دیده می‌شود. نوع پوشش صفه‌ها که در دوران آل مظفر طاق‌آهنگ است، در چهارصفه‌های این دوره طاق و تویزه می‌گردد و از خیز طاق‌ها کاسته می‌شود. برای نمونه‌های این دوره علاوه بر چهارصفه‌های زرتشتیان می‌توان به خانه‌های بیاد و وزیر اشاره کرد. الگوی رایج خانه‌های صفوی یزد تقریباً مشابه خانه‌های صفوی مینید (اسفنجاری کناری و ذاکرعاملی ۱۳۸۴) بوده و در این خانه‌ها ساخت‌وساز اکثراً در یک جبهه (جنوبی) است (تصویر ۷). ایوان خانه‌های صفوی کوتاه‌تر از خانه‌های مظفری و دارای دو راهرو در کنار بوده است. در بعضی خانه‌ها مانند خانه بیانی در دو طرف ایوان جنوبی دو اتاق رؤیت می‌شود که با راهرو همراه بوده و کل پهنای حیاط را در بر می‌گیرد (تصویر ۸). خانه‌های صفوی دارای باغ بوده که در روبه‌روی صفه اصلی قرار دارد. نمای مستطیل ایستاده ایوان رو به حیاط خانه مظفری به ایوان شکل مستطیل خوابیده می‌دهد و این تعدیل‌شدگی نما با افزایش مساحت خانه است. سطح اتاق‌های دو طرف ایوان افزایش یافته و دسترسی اتاق‌ها نه از طریق ایوان بلکه از راه راهرو کنار خود مقدور بوده است. فضای داخلی اتاق‌ها روشن‌تر شده و بر شفافیت بنا افزوده شده است. اتاق پشت ایوان معمولاً پلانی چلیپایی داشته و در برخی خانه‌ها در گوشه‌های پلان چلیپایی، بادگیر

تعییه شده است. مقایسه خانه‌های صفوی منطقه با خانه‌های صفوی جلفای اصفهان، نقاط مشترک متعددی را نشان می‌دهد که بیانگر اصول حاکم بر خانه‌سازی آن عصر است (ذاکرعاملی و جبل عاملی ۱۳۹۲، ۱۰۶).

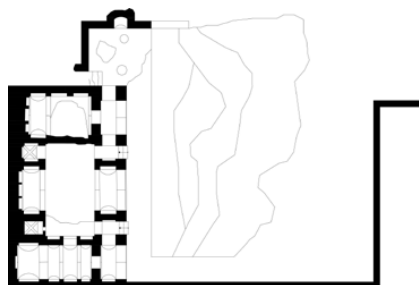

تصویر ۸: نمای صفوی خانه بیانی

تصویر ۷: الگوی حیاط در خانه‌های صفوی یزد

خانه‌های گودال باغچه در دسته سوم قرار می‌گیرند. این گروه شامل خانه‌های صفوی است که دارای حیاط گودال نسبت به کف تالار یا صفت اصلی است. میان‌سرا در برخی خانه‌های صفوی به صورت گودال بوده است. دسترسی به آب قنوات یزد که در عمق زمین حرکت می‌کند و توپوگرافی محلات یزد شرایط را برای شکل‌گیری باغ چال‌ها فراهم می‌کند. میان‌سرای باغچه‌دار و سرسبز گود که به حیاط اصلی راه دارد، یکی از مشخصه‌های خانه‌های صفوی این گروه است. برای این گروه می‌توان به خانه‌های ملک ثابت، بهادر، آقایی، مسگرنژاد و نقیب‌الاشراف (تصویر ۹ و ۱۰) اشاره کرد. در نهایت، گونه‌های حیاط خانه‌های این دو دوره تاریخی در قالب جدول ۳ ارائه شده است.

تصویر ۱۰: پلان خانه نقیب‌الاشراف (مرکز اسناد سازمان میراث‌فرهنگی استان یزد)

تصویر ۹: نمای اصلی خانه نقیب‌الاشراف

جدول ۳: نتایج به‌دست‌آمده از گونه‌های حیاط در دوران آل مظفر و صفوی

دوره	گونه حیاط	خصلت حیاط	نمونه‌های موجود
آل مظفر	حیاط اندرونی	حیاط مرکزی خانه‌های با الگوی چهارصفه	خانه جواد خراسانی، خانه محمدعلی گل
		حیاط مرکزی خانه‌های با الگوی مظفری	خانه‌های بابایی، توانه، حسینیان، سالار، لوکزاده، مروج، ممتاز
	باغ خلفی (باغچه پشتی)	حیاط کوچک در پشت خانه‌های با الگوی چهارصفه	خانه محمدعلی گل
		حیاط کوچک در انتهای خانه‌های با الگوی مظفری	خانه‌های کریمی، طهرانی (کرمانی)، آقا سید گل‌سرخ، نجیب، ربایه ابو، مهندس سرد
	سرابستان (حیاط باغی)	باغ بزرگ در پشت خانه‌های با الگوی چهارصفه	خانه قاری‌ها
		باغ بزرگ در پشت خانه‌های با الگوی مظفری	خانه حسن آبادی، خانه کلانتری
صفوی	حیاط مرکزی	باغ بزرگ در جلو خانه آل مظفر	خانه‌های بارچینی، دوست‌گل، شحنه‌ای، طاهری
		حیاط مرکزی در خانه‌های الگوی چهارصفه	خانه‌های وزیر، بیاد، چهارصفه زرتشتیان
	حیاط یک‌سویه	حیاط مرکزی در خانه‌های گودال باغچه صفوی	خانه‌های ملک‌ثابت، بهادر، (ممین)، آقایی
		حیاط یک‌طرفه هم‌سطح در خانه‌های صفوی	خانه‌های مشروطه، عراقی، بیانی، نخ‌کش، صدرمدرسی
		حیاط گودال یک‌طرفه در خانه‌های صفوی	خانه مسگرنژاد
		حیاط کوچک در کنار خانه با الگوی چهارصفه	خانه بیاد

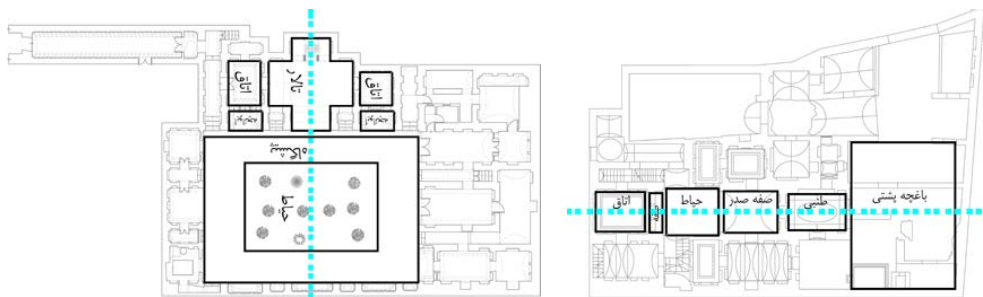
۵. مقایسه تطبیقی حیاط در خانه‌های آل مظفر و صفوی

۵.۱. بررسی موقعیت حیاط در پلان

موقعیت حیاط در خانه‌های آل مظفر یزد به سه دسته تقسیم می‌شود: دسته اول حیاط‌های اندرونی خانه‌های آل مظفر است. این حیاط‌ها در مرکز خانه قرار دارند و توسط جداره‌های پیرامونی محصور شده‌اند؛ دسته دوم حیاط‌های مشجر در پشت ایوان جنوبی بوده و عنوان «باغ خلفی» را یدک می‌کشند. در بین نمونه‌های مطالعاتی حدود ۶۷ درصد خانه‌های مظفری دارای این دو حیاط بودند و مابقی در دسته سوم قرار دارند؛ دسته سوم شامل حیاط‌های بزرگ مشجر می‌شود که سهم عمده‌ای از خانه را باغ به خود اختصاص می‌دهد. حیاط در خانه‌های صفوی در جلوی عمارت اصلی قرار دارد. با توجه به یک جبهه ساخت بودن اکثر خانه‌های صفوی یزد، حیاط روبه‌روی صفا قرار داشته است. در برخی خانه‌های صفوی که در دوران پس از صفوی دارای ساخت‌وساز است، حیاط یک‌طرفه به حیاط مرکزی تبدیل شده است. البته باید متذکر شد که در خانه‌های چهارصفه‌ای صفوی همانند سلف مظفری، خود موقعیت حیاط مستثنی از این قاعده بوده و حیاط مشجر کوچک در پشت یکی از صفاها قرار دارد.

۵.۲. بررسی کشیدگی حیاط

شکل حیاط اندرونی در خانه‌های آل مظفر یزد به‌صورت مستطیلی است. به‌واسطه وجود دو ایوانچه کوچک و بزرگ، نماهای جبهه‌های شرقی و غربی خانه از شکل مربع خارج و به مستطیل افقی تبدیل شده است و به تبع آن، حیاط نیز برخلاف خانه‌های چهارصفه‌ای از فرم مربع به مستطیل تغییر پیدا کرده است. حیاط‌های باغ خلفی با توجه به اینکه تمام پهناى زمین را اشغال می‌کنند، بسته به عمق پلاک دارای شکل‌های مربع یا مستطیل است. خانه‌های سرابستان نیز از همین قاعده تبعیت می‌کند ولی در نمونه‌های بررسی شده با توجه به باریک بودن نوار ساختمانی، به‌صورت مستطیل شکل‌اند. حیاط‌های یک‌طرفه خانه‌های صفوی یزد به‌جز یک نمونه (خانه شاه یحیی) بقیه همگی مستطیلی بوده است. بلوک‌های ساختمان در دوره آل مظفر در راستای شمالی جنوبی بوده و حیاط اندرونی اکثر آن نیز از همین الگو تبعیت می‌کند (تصویر ۱۱). در برخی خانه‌ها که کشیدگی حیاط در راستای شرقی غربی است، کل قطعه زمین در جهت شمال جنوب است درحالی که خانه‌های چهارصفه‌ای مانند خانه محمدعلی گل، جهت کشیدگی حیاط مشجر عمود بر راستای خانه است. در خانه‌های صفوی به‌جز خانه بیانی راستای همه حیاط‌ها در امتداد شمالی جنوبی بوده و کل بلوک نیز از این قاعده تبعیت می‌کند (تصویر ۱۲). در خانه چهارصفه‌ای وزیر نیز برخلاف خانه‌های رایج صفوی، حیاط در راستای شرقی غربی ساخته شده است (جدول ۴، ستون ۳).

تصویر ۱۱: سلسله‌مراتب فضایی در خانه مظفری طهرانی

تصویر ۱۲: سلسله‌مراتب فضایی در خانه صفوی بیانی

۵.۳. بررسی تناسب طول به عرض حیاط

هندسه ابعاد حیاط و تناسب طول و عرض آن از معیارهایی است که تأثیر تعیین‌کننده‌ای در نحوه رفتار حرارتی حیاط و فضاهای مجاور آن دارد. تناسب متفاوت بین طول و عرض حیاط از نظر میزان تابش دریافتی و سایه‌اندازی در سطوح و جداره‌های افقی و قائم مجاور حیاط‌ها و همچنین نحوه حرکت و چرخش باد در حیاط‌ها نقش تعیین‌کننده دارد (مرادی و دیگران ۱۳۹۷، ۱۰۲). نسبت طول به عرض حیاط اندرونی در خانه‌های مظفری یزد بین ۱/۱ تا ۱/۶۵ است

که نسبت‌های نزدیک به یک متعلق به خانه‌های چهارصفه‌ای و نسبت حداکثر آن متعلق به خانه آقا سید گل‌سرخ است. اکثر خانه‌های آل مظفر دارای حیاط اندرونی با نسبت طول به عرض $1/2 - 1/3$ ساخته شده‌اند. تناسبات حیاط پشتی خانه‌های مظفری نیز در محدوده بین $1/1$ تا 2 بوده است. نسبت‌های $1/1$ تا $1/5$ متعلق به خانه‌های دارای دو حیاط است و نسبت‌های بالای $1/5$ متعلق به خانه‌های بدون حیاط مرکزی بوده که با باغ مشجر بزرگ ساخته شده‌اند. در خانه‌های صفوی نسبت طول به عرض حیاط در مقایسه با حیاط‌های اندرونی خانه‌های مظفری افزایش یافته است و در محدوده بین $1/2$ تا $1/5$ قرار دارد (جدول ۴، ستون ۴).

۵. ۴. بررسی مساحت حیاط

بر اساس مطالعات میدانی انجام‌شده کمترین مساحت حیاط‌ها متعلق به حیاط‌های اندرونی آل مظفر بوده که مساحتی بین 10 تا 18 مترمربع دارند و تنها خانه آقا سید گل‌سرخ با مساحت 45 مترمربع با اختلافی فاحش دارای حیاطی بزرگ‌تر از دیگر خانه‌ها بوده است. حیاط‌های مشجر مظفری بزرگ‌تر از حیاط‌های اندرونی بوده و دامنه تغییرات مساحت در آن‌ها زیاد است. در خانه‌های دارای حیاط پشت ایوان جنوبی آل مظفر، مساحت حیاط بین 25 تا 350 مترمربع بوده است و در خانه‌هایی که سهم عمده خانه را باغ اشغال می‌نموده و به‌صورت خانه‌باغ در دوره آل مظفر ساخته شده بوده، مساحت حیاط‌ها بین 300 تا 1350 است. هم‌اکنون شواهدی از خانه‌باغ‌های بسیار بزرگ صفوی در بافت تاریخی دیده نمی‌شود و میانگین مساحت حیاط‌ها در نمونه‌های بررسی‌شده بین 100 تا 300 مترمربع است (جدول ۴، ستون ۵).

۵. ۵. بررسی نسبت حیاط به کل بنا

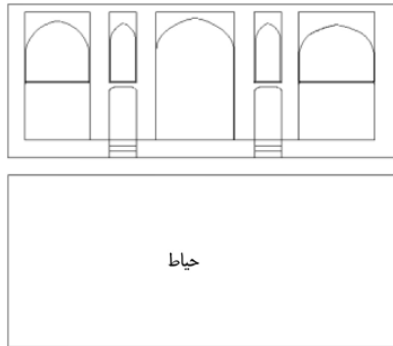
در خانه‌های مظفری مورد تحقیق، نسبت حیاط اندرونی به کل مساحت خانه مقداری بین 1 تا 7 درصد است؛ البته تنها در خانه آقا سید گل‌سرخ این نسبت به عدد 9 درصد می‌رسد. این نسبت در حیاط‌های مشجر انتهایی خانه‌های آل مظفر یزد افزایش یافته و بین 20 تا 40 درصد است. در خانه‌های آل مظفر این نسبت نیز افزایش یافته است و عددی بین 40 تا 60 درصد خانه را باغ سرسبز فرامی‌گیرد. در خانه‌های صفوی یزد نسبت فضای باز به بنا تعدیل شده است و به‌صورت میانگین بین 15 تا 35 درصد خانه را حیاط تشکیل می‌دهد (جدول ۴، ستون ۷).

۵. ۶. بررسی میزان محصوریت حیاط

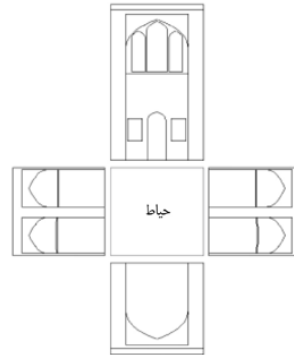
بررسی میزان محصوریت حیاط‌های مشجر خانه‌های مظفری یزد به دو دسته قابل تقسیم است: دسته اول در حیاط‌های پشت ایوان جنوبی نسبت ارتفاع جداره به طول حیاط بین $0/3$ تا $0/6$ است؛ البته در خانه‌های چهارصفه و حیاط‌های خیلی کوچک این نسبت به مقدار $0/5$ تا 1 افزایش می‌یابد، درحالی‌که در خانه‌های بزرگ این نسبت بین $0/15$ تا $0/3$ است. میزان محصوریت توسط دیوارها در خانه‌های صفوی افزایش یافته و این نسبت برای طول حیاط بین $0/25$ تا $0/5$ است. نسبت بلندای جداره‌های حیاط مشجر به عرض در مقایسه با طول افزایش می‌یابد و در خانه‌های مظفری از $0/15$ خانه‌های بزرگ تا $0/6$ در باغ‌های خلفی کوچک در نوسان است. این نسبت برای خانه‌های صفوی در محدوده $0/35$ تا $0/65$ قرار دارد (جدول ۴، ستون ۸ و ۹).

۵. ۷. بررسی میزان بلندی ایوان نسبت به حیاط اندرونی

بررسی‌ها نشان می‌دهد که بیشترین فراوانی نسبت ارتفاع جبهه جنوبی (ایوان یا بنا) به طول حیاط اندرونی آل مظفر بین $1/3$ تا $1/8$ است (تصویر ۱۳) و در خانه‌هایی که این نسبت به بالای $1/8$ می‌رسد دارای حیاط‌های مشجر بزرگ در جهت جبران طول حیاط است. در خانه‌های صفوی از ابهت ایوان نسبت به حیاط کاسته شده است و نسبت ارتفاع ایوان به طول حیاط در محدوده $0/35$ تا $0/6$ قرار می‌گیرد (تصویر ۱۴). تناسبات بلندای ایوان به عرض ساختمان در خانه‌های مظفری در مقایسه با ارتفاع ایوان به طول حیاط، افزایش یافته و به‌طور میانگین در $1/5$ تا $2/5$ قرار دارد. این حکم درباره خانه‌های صفوی نیز صدق می‌کند و نسبت ایوان به عرض حیاط در قلمرو $0/4$ تا $0/75$ قرار می‌گیرد (جدول ۴، ستون ۱۱ و ۱۲).

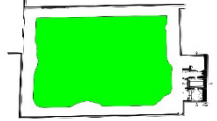

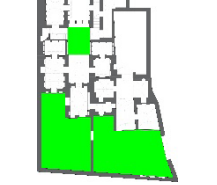

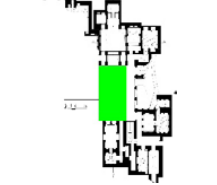

تصویر ۱۴: نمای جداره‌های حیاط در خانه صفوی

تصویر ۱۳: نمای جداره‌های حیاط در خانه با الگوی مظفری

جدول ۴: اسامی و مشخصات کالبدی خانه‌های مورد بررسی و مقایسه تطبیقی بین آن‌ها (مأخذ نقشه‌ها: سازمان میراث فرهنگی استان یزد)

خانه	۱. تصویر خانه	۲. کشیدگی حیاط	۳. ابعاد حیاط مشجر	۴. مساحت حیاط مشجر	۵. مساحت بنا	۶. مساحت حیاط	۷. نسبت مساحت حیاط به بنا	۸. ارتفاع بدنه به طول	۹. نسبت ارتفاع بدنه حیاط به عرض	۱۰. عمق حیاط	۱۱. نسبت ارتفاع صفا حیاط به ارتفاع صفا حیاط	۱۲. نسبت کف صفا حیاط اندرونی
خانه آقا سید گل سرخ (آل مظفر)		E-W	10.5*14.5	157	495	S1	0.32	0.34	0.47	-0.20	1	1.6
خانه پارچینی (آل مظفر)		N-S	12.5*23	285	747	S	0.38	0.35	0.64	-3.00	-	-
خانه حسن آبادی (آل مظفر)		N-S	22*17	357	845	S1	0.42	-	-	-3.30	2.26	2.79
خانه دوست گل (آل مظفر)		N-S	25*24	596	1172	S1	0.51	0.14	0.15	-3.30	-	-
خانه شهنه‌ای (آل مظفر)		N-S	27*20	552	1044	S1	0.52	0.16	0.23	-2.00	-	-

	2.16	1.74	-1.90	0.42	0.40	0.49	593	293	17.4*16.8	N-S		خانه کریمی (آل مظفر)
	2.68	2.39	-2.90	0.27	0.19	0.32	569	184	18.5*13.5	E-W		خانه کلانتری (آل مظفر)
	1.40	1.30	-1.20	0.62	0.53	0.19	253	48	6.4*5.7	E-W		خانه محمدعلی گل (آل مظفر)
	-	-	-2.50	0.26	0.17	0.59	2255	1350	45*30	N-S		خانه طاهری (آل مظفر)
	2.00	1.62	-0.20	1	1	0.13	195	25	5*5	N-S		خانه نجیب (آل مظفر)
	2.42	1.85	-0.20	0.47	0.32	0.29	337	100	12.5*8.5	E-W		خانه قاریها (آل مظفر)
	1.65	1.34	-0.25	0.6	0.7	0.2	375	75	9.4*8.4	N-S		خانه طهرانی (آل مظفر)
	0.76	0.59	-0.50	0.68	0.53	0.14	460	67	9.2*7.2	N-S		خانه عراقی (صفوی)
	0.59	0.42	-1.50	0.35	0.25	0.33	795	262	19.2*13.6	E-W		خانه بیانی (صفوی)

	0.73	0.55	-0.90	0.56	0.42	0.21	495	104	8.8*11.7	N-S		خانه مشروطه (صفوی)
	-	-	-	-	-	-	-	-	مشخص نیست	N-S		خانه مسگرنزاد (صفوی)
	-	-	-5.30	0.64	0.48	0.32	590	190	16*12	N-S		خانه تقیبالاشراف (صفوی)
	0.41	0.36	-1.10	0.42	0.36	0.38	708	272	15.5*17.5	N-S		خانه نخکش (صفوی)
	1.18	1.18	0.00	0.42	0.33	0.44	412	182	11*14	E-W		خانه وزیر (صفوی)
	0.75	0.48	-0.90	0.47	0.31	0.16	570	94	7.8*12	N-S		خانه نادب (صفوی)
	0.6	0.5	-	-	-	0.2	700	141	11.6*12.2	N-S		خانه شاه یحیی (صفوی)
	0.7	0.54	-3.0	0.75	0.58	0.24	225	56	6.6*8.6	N-S		خانه آقایی (صفوی)

۶. بحث و تحلیل سیر تحول حیاط

برای پرداختن به سیر تحول حیاط از دوره آل مظفر تا صفوی باید ابتدا انواع حیاط خانه‌ها را مورد بازشناسی قرار داد. به همین دلیل ابتدا به بررسی ویژگی‌های گونه‌های حیاط در این خانه‌ها پرداخته می‌شود. حیاط، بخش روباز و بی‌آسمان خانه بوده که در میان سرا جای داشته است و اتاق‌های گوناگون در گرداگرد آن ساخته و رو به آن باز می‌شده‌اند (معماریان ۱۳۸۷، ۱۴۵).

۱.۶. خانه دوره آل مظفر ۱.۱.۶. الگوی چهارصفه

کهن‌ترین الگو در خانه‌سازی الگوی چهارصفه یا چهارچفته است (معماریان ۱۳۸۷، ۱۴۹). این الگوی چنان در تاروپود خانه‌های ایرانی ریشه دوانیده است که بررسی طرح خانه، بدون شناخت چگونگی کاربرد آن امکان‌پذیر نیست (غلامی و کاویان ۱۳۹۶، ۷۷). چهارصفه گونه‌ای ساختمان است با چهار تالار (صفه) در چهار سوی یک گنبد میانی و چهار اتاق که در گوشه‌های آن قرار دارد (رفیعی، رنجبر کرمانی، و رفیع‌زاده ۱۳۸۲، ۱۸۴). پیرنیا علت ایجاد حیاط در خانه‌های ایرانی را این‌گونه شرح می‌دهد: «با بزرگ شدن ابعاد خانه چهارصفه و گسترش فضاها، آن، قادر به پوشاندن فضای وسط نبوده‌اند و این فضا به حیاط تبدیل شده است» (پیرنیا ۱۳۷۸، ۱۶۶). با توجه به فشردگی حیاط خانه‌های مظفری (اسفنجاری کناری و ذاکرعاملی ۱۳۸۵، ۱۷۰) و نزدیک بودن جداره‌های رو به حیاط و نزدیک بودن نماهای رو به حیاط به قاب مربعی می‌توان در همراهی نظر پیرنیا گفت که حیاط خانه‌های آل مظفر وارث اولین تجربه‌های تغییر در معماری مسکونی چهارصفه است.

تصویر ۱۵: حیاط اندرونی خانه کریمی، یزد (خادمزاده ۱۳۸۷، ۲۷۷)

میان خانه بدون سقف خانه‌های مظفری که اکنون حیاط نامیده می‌شود، دارای نواقص عدیده‌ای بود. یکی از نواقص، عدم امکان ایجاد حوض به‌عنوان نقطه ثقل مرکزی و نیز ایجاد باغچه برای مرطوب و مطبوع ساختن هوا بود (همان، ۱۷۰). کوچک بودن حیاط، امکان شکل‌گیری فضای سبز در داخل آن را از بین می‌برد، چراکه وجود این عناصر باعث اشغال فضای داخلی حیاط می‌شد و در نتیجه نبود آسایش ساکنان را به همراه داشت (میردهقان، زارعی، و خادمزاده ۱۳۹۵، ۱۴). یکی دیگر از مشکلات حیاط خانه‌های مظفری، سایه‌سار بودن آن‌ها بود. ایوان جنوبی خانه‌های آل مظفر برخلاف اسلاف خود یعنی خانه‌های چهارصفه که همه صفه‌ها برابرند، بزرگ‌تر و برافراشته‌تر است (تصویر ۱۵). کوچک بودن حیاط به اقتدار ایوان جنوبی کمک می‌کرده است. ابعاد کوچک حیاط در کنار ارتفاع بلند نماها، آن را به‌صورت حفره‌ای کوچک تعریف می‌کند که حجم آن از میان حجم کل بنا بیرون گذاشته شده است (اسفنجاری کناری و ذاکرعاملی ۱۳۸۵، ۱۷۰). حیاط کوچک نثار در زمستان بر کارکرد آن تأثیرگذار می‌شده است به‌طوری که اکثر فضاهای جانبی حیاط، نور کمی دریافت می‌کردند. همین امر سبب می‌شد تا جو سردی بر فضای داخلی حیاط حاکم باشد و نتیجه آن، ایجاد شرایط نبود آسایش حرارتی برای ساکنان بود (میردهقان اشکذری، زارعی، و خادمزاده ۱۳۹۵، ۱۴).

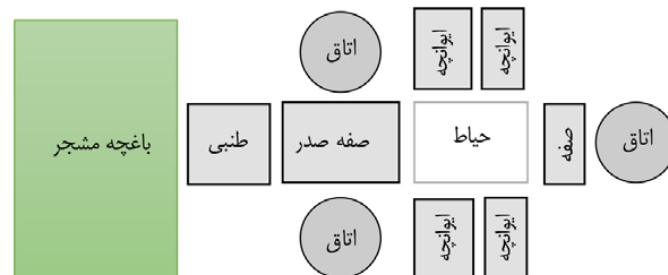
۱.۶.۲. الگوی مظفری

برخی از خانه‌های مظفری در انتهای خود، یک حیاط مشجر کوچک دارند که به آن باغچه خلفی گفته می‌شود. این خانه‌ها الگوی دوم حیاط را در خانه‌های مظفری به وجود می‌آورند (تصویر ۱۶). در این خانه‌ها معمار با ساختن حیاط کوچک در پشت ایوان جنوبی به کمک حیاط اندرونی شتافته و در جهت جبران نقیصه‌های آن بوده است. در خانه‌های مظفری به دلیل کم بودن عرض حیاط تأمین نور طبیعی برای اتاق‌های جانبی امکان‌پذیر نبوده و فضاها سرد و تاریک‌اند (ذاکرعاملی و جبل عاملی ۱۳۹۲، ۱۱۱)؛ بنابراین با ایجاد حیاط پشتی، امکان تهویه و نورگیری طنبی و اتاق‌های کناری آن فراهم می‌آید. در خانه‌های مورد مطالعه، بعضی دارای دسترسی به داخل باغچه پشتی (باغ خلفی) هستند و اتاق‌هایی

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۲۱ - بهار و تابستان ۱۴۰۱

۲۳۹

تصویر ۱۶: جایگاه باغچه خلفی در الگوی خانه مظفری

روشن و پرنورند. از نکته‌های جالب توجه، وجود فضایی به نام تابخانه در متون تاریخی دوره ایلخانی در بنای ربع رشیدی است. «قدری زمین دراز که اسم باغچه دارد در پس آن تابخانه^۷ و روشنایی آن از آن است» (همدانی ۱۳۵۶، ۱۷۸). تابخانه اتاق زمستانی است که در پشت باغچه قرار دارد و در صورت نیاز بخشی از باغچه را می‌توان به فضای تابخانه افزود (بلالی اسکویی، کی‌نژاد، و نقره‌کار ۱۳۸۹، ۵۶). تابخانه در مجموعه ربع رشیدی در کنار ایوان بزرگ و طنبی به کار رفته است؛ این جانمایی دقیقاً در برخی خانه‌های مظفری نیز دیده می‌شود. بنابراین می‌توان حدس زد که ایجاد فضای روشن (تابخانه) و زمستان‌نشین در پشت یا کنار طنبی و ایوان جنوبی از جمله نکات در نظر گرفته شده برای ایجاد باغچه پشتی در خانه است. به نظر می‌رسد این نقیصه تاریک‌سازی معماری که در خانه‌های مظفری دیده می‌شود، وارث معماری سلجوقی بوده است (نعیما ۱۳۹۴، ۱۶۵). ایجاد فضایی زمستان‌نشین در خانه‌های مظفری که اکثر فضاها نسانند، نیاز مبرم خانه بوده که با ایجاد حیاط پشتی تا حدی مرتفع شده است. این نیاز در خانه‌های چهارصفه نیز پیگیری می‌شود به طوری که در برخی خانه‌های چهارصفه دوره آل مظفر هم حیاط مشجر به کار رفته است.

در شماری از شهرهای اسلامی و ایرانی، در برخی از خانه‌هایی که حیاط آن‌ها بسیار کوچک بود و باغچه وجود نداشت، تنها ممکن بود از چند گلدان برای زیبا ساختن فضای حیاط استفاده شود (Warren and Fathi 1982، 90-95). حیاط اندرونی خانه مظفری نیز از این قاعده تبعیت می‌نمود ولی با ایجاد باغچه کوچک در پشت ایوان جنوبی، این رویه شکسته شد. استقرار باغچه در انتهای پلاک‌های کوچک با مساحتی حدود ۳۰۰ تا ۴۰۰ مترمربع که معمولاً راستایی شمالی جنوبی دارند، زمینه را برای رشد انواع گیاهان و درختان فراهم می‌کند (تصویر ۱۷). با وجود ایوان رفیع در شمال حیاط پشتی و جداره‌های بلند به نسبت طول و عرض حیاط در جوانب دیگر، محصوریت باغچه خلفی افزایش یافته است و با آن، اولین تجربه‌های ایجاد خرد اقلیم در خانه با ایجاد باغچه پشتی به وقوع می‌پیوندد. بدین ترتیب نقشه خانه‌های پیشین با حیاط کوچک اندرونی و ایوان رفیع و طنبی پشت آن با اتاق‌های دوپهلوی که فضای نهایی ساختمان محسوب می‌شده است، با برداشتن دیوار انتهایی و افزودن ایوانچه‌هایی به آن، به سمت باغ رخ گشوده و با این تمهید، کیفیت فضایی دگرگونه و شادابی چشمگیری یافته است (اسفنجاری کناری و ذاکر عاملی ۱۳۸۴، ۶۷).

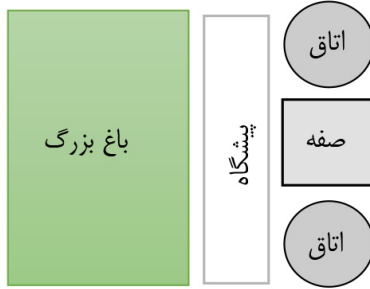
۶.۱.۳. الگوی سرابستان

الگوی سوم حیاط در خانه‌های مظفری را یک باغ مشجر بزرگ شکل می‌داده است که به آن «سرابستان» می‌گفتند (تصویر ۱۸). سرابستان در بیشتر موارد به بخشی از حیاط گفته می‌شد که به شکل باغی کوچک یا باغچه‌ای بسیار بزرگ بود که به شکل پیوسته به خانه طراحی و ساخته می‌شد و هدف در واقع ایجاد باغی کوچک و محدود در ترکیب با فضای خانه بود (سلطانزاده ۱۳۹۰، ۸۲). به طور معمول بخش‌هایی از شهر که دارای آب و فضای سبز بیشتری بود، منزلت و بهای بیشتری در قیاس با دیگر جاهای شهر داشت و محل استقرار بزرگان و اعیان و رجال شهر بود (همان، ۱۳۷۴، ۷۷). بعضی از باغ‌ها به طور سنتی به عنوان اقامتگاه حکام شاهزادگان و وزرای محلی مورد استفاده قرار می‌گرفت (ویلبر و گلمبگ ۱۳۷۴، ۲۴۵)؛ به همین دلیل شاهد ایجاد خانه‌هایی در دوره آل مظفر با وسعت بسیار زیاد در داخل یزد هستیم. در دوره تیموری، حکام به این سرابستان‌های مظفری، سروصورتی تازه داده و گاهی اوقات املاکی به آن‌ها افزوده و اغلب ساختمان‌های جدیدی نیز بنا نهاده‌اند (همان، ۲۴۵). ترکیب خانه با باغ مشجر در معماری مسکونی عامه مردم رایج نبوده و این هم‌نشینی خانه‌باغ که در سرابستان اتفاق می‌افتد، در محدود خانه‌های بزرگان و عمارت‌های حاکم‌نشین به وقوع می‌پیوندد (ذاکر عاملی و اسفنجاری کناری ۱۳۸۷، ۸۱). خانه‌های سرابستان و باغات در چندین ناحیه در محیط شهر متمرکز شده بودند. این نواحی در مسیر مجاری میاه که از کوهستان سرچشمه می‌گرفتند، قرار داشتند (ویلبر و گلمبگ ۱۳۷۴، ۲۴۵).

در الگوی سرابستان برخلاف حیاط کوچک باغ خلفی خانه، شاهد ایجاد حیاطی بزرگ در خانه هستیم. همان‌گونه که پیش‌تر نیز گفته شد، حیاط در الگوی سرابستان خود دارای سه زیرمجموعه بوده است: در دسته اول که در متون تاریخی نیز آمده، حیاط مشجر بزرگ در کنار خانه‌های چهارصفه به وجود می‌آید (تصویر ۱۹)؛ دسته دوم شامل خانه‌های

تصویر ۱۹: الگوی اول سرابستان

تصویر ۱۸: دسته سوم سرابستان در خانه آل مظفر

تصویر ۱۷: باغچه پشتی در خانه کریمی، یزد (خادمزاده ۱۳۸۷، ۲۷۹)

مظفری با باغ بزرگ در انتهای خود است (تصویر ۱۶) و دسته سوم شامل نوار ساختمانی در جلوی حیاط بزرگ مشجر است (تصویر ۱۸). در دسته سرابستان برخلاف الگوی باغ خلفی، نمای ایوان جنوبی پشت به باغ نکرده و ایوان رو به باغ ساخته می‌شود. ایجاد عنصری رابط به نام پیشگاه که در متون تاریخی نیز از آن نام برده شده، در این خانه‌های سرابستان پدیدار می‌گردد و نوار باریک بین باغ گودال و ساختمان است. ابعاد کوچک باغ خلفی، تأثیرات سوء رطوبت باغ به خاطر نزدیکی با ایوان و نبود چشم‌انداز مناسب به باغ از جمله عواملی است که در شکل‌گیری خانه‌های دسته سوم سرابستان مؤثر است. در این ساختمان‌ها، درها، پنجره‌ها و روزن‌های آن رو به درون بود، اما چون فضای باز درونی وسیع و بزرگ بود و در بیشتر موارد سرابستان با باغچه بسیار بزرگی ترکیب می‌شد، گونه‌ای فضای باز گسترده پدید می‌آمد که تأثیر آن بر نورگیری، تهویه و منظر ساختمان کمابیش شبیه به فضای باز نامحدود بود و در واقع با حیاط مرکزی محدود و دور بسته تفاوت داشت (سلطانزاده ۱۳۹۰، ۸۱). جبهه ساختمانی خانه‌های دسته سوم سرابستان را ایوانی رفیع با اتاق‌هایی در دو سوی خود تشکیل می‌دهد. به عبارتی این طرح همان الگوی خانه‌های باغچه خلفی است که در آن باغ بسیار بزرگ شده و عنصر پیشگاه نیز به همراه دارد. عمق ایوان که در خانه‌های گروه اول و تا حدی گروه دوم قدرت رقابت با حیاط داشت، در سرابستان قدرت برابری ندارد و حتی در بعضی خانه‌ها نیز نمای عرض پلاک را توده ساختمانی نمی‌تواند پر کند. کیفیت دگرگون‌یافته حیاط در خانه‌های سرابستان با فرورفتن در دل زمین تشدید می‌گردد، به طوری که در خانه حسن‌آبادی شاهد ایجاد زیرزمین برای خانه‌های مظفری هستیم. این زیرزمین رو به باغ بوده و دارای حوضخانه در بخش زیرزمین بوده است. خانه‌های مظفری یزد معمولاً زیرزمین ندارد و حتی اشاره نمودن در متون تاریخی برای خانه‌های رجال حکومتی نشان از متداول نبودن زیرزمین برای عوام بوده است. در خانه‌های سرابستان که حیاطی گودال دارند، شاهد ایجاد زیرزمین برای خانه هستیم. استقرار باغ مشجر در جلوی ایوان و عبور جریان هوا از داخل باغ باعث ایجاد کیفیت مناسب و آسایش در خانه‌های سرابستان می‌شود که در خانه‌های دیگر مشهود نیست. از معایب حیاط‌های این دوره می‌توان به فاصله گرفتن بیش از حد جداره‌های حیاط از یکدیگر و کاهش محصوریت حیاط و عدم امکان تعدیل شرایط بحرانی در مواقع طوفانی اشاره کرد.

۲.۶. خانه دوره صفوی

خانه‌های صفوی یزد به دو گونه رویت می‌شوند: گونه اول به صورت چهارصفه که حیاط مرکزی دارند؛ گونه دوم به صورت عمارت‌های یک‌جبهه ساخت (تصویر ۲۰). در خانه‌های صفوی با توجه به مورفولوژی زمین و محل دسترسی به آب، حیاط به دو صورت گودال باغچه و هم‌سطح زمین دیده می‌شود؛ بنابراین می‌توان گفت خانه‌های یک‌جبهه ساخت صفوی با دو گونه حیاط هم‌سطح و گودال باغچه به کار رفته است. در دوره صفوی یکی از مهم‌ترین نشانه‌های تعیین و وجاهت اجتماعی را احداث باغ یا داشتن باغات متعدد شکل می‌داد، لذا بخش عمده سرمایه طبقات عالی به ایجاد باغاتی در حوزه پیرامونی یزد و به‌ویژه در مسیر قنوات تفت به یزد می‌شد (تشکری بافقی ۱۳۹۲، ۲۵۱).

حیاط یا به عبارتی معماری صفوی با انتخاب الگوی خانه‌های (دسته سوم سرابستان) و رفع مشکلات آن به مسیر تحولات خود ادامه داده است. حیاط صفوی برخلاف برخی خانه‌های مظفری که دارای دو حیاط با ویژگی‌های

متفاوت‌اند، به‌صورت یگانه و در ترکیب با گیاه ساخته می‌شود. حوض در معماری مسکونی قبل از صفوی از طریق استقرار آب در درون فضاهای سرپوشیده و ایجاد حوضخانه تشخیص پیدا می‌کند درحالی‌که در معماری صفوی، حوض علاوه بر فضای حوضخانه با مستقر شدن در جلوی تالار، هویت حیاط را تعریف می‌کند. البته ترکیب حوض در جلوی عمارت در دوران آل مظفر به‌اتکای متون تاریخی در درون باغ‌ها و کوشک‌ها رواج داشته و ترکیب حوض روباز با عمارت به‌دلیل سرشت باغ‌گونه‌ی خانه‌های صفوی است.

حیاط در دوره صفوی، به‌عنوان اصلی‌ترین فضای باز، هم‌زیستی با طبیعت را نمایندگی می‌کند و مجموعه فعالیت‌های زندگی درون اتاق‌ها را می‌توان به حیاط منتقل کرد (حائری ۱۳۸۸، ۱۷۹). در خانه‌های صفوی به‌جز روزهای سرد زمستانی که مردم از سرما به اتاق‌های پهلو و پستوها پناه می‌بردند، باقی ایام سال زندگی در فضای نیمه‌باز صفا و پیشگاه و باغچه مقابل آن جاری بوده است (ذاکرعاملی و اسفنجاری کناری ۱۳۸۷، ۹۳). در این معماری نیز ساختمان به‌صورت یک‌جبهه ساخت (اکثراً جنوبی) بوده و حیاط در جلوی عمارت قرار دارد. نوار پیشگاه باز همانند خانه مظفری در جلوی ساختمان، رابط بین باغچه و عمارت بوده است. در خانه صفوی، خانه جدا از طبیعت نیست و نمایندگانی از طبیعت در درون سازمان فضایی خانه حضور دارند. سازمان فضایی خانه، از جهات وزش باد و تابش خورشید، نظم فصول، آب و... برای ایجاد آسایش بهره می‌گیرد و با ارائه تعریفی از عناصر معماری، آن‌ها را درون خود ادغام می‌کند. ساکنان خانه می‌آموزند که هم درون خانه و هم بیرون خانه از طبیعت محافظت کنند (حائری ۱۳۸۸، ۱۸۴). باغ به‌صورت وحشی و طبیعی بوده و کیفیتی ابتدایی دارد و خبری از چهار تریشه در باغ نیست و همین خصلت باغ، خانه را با زندگی صحرایی پیوند می‌زند. زندگی در صفا نیمه‌باز و تعامل آن با پیشگاه و باغچه مقابل و سپری کردن بیش از سه‌چهارم ایام سال در فضای تغییرناپذیر آن، با توجه به گرمای کویر و طوفان‌های شنی منطقه، کیفیت خانه‌های روستایی و زندگی صحرایی را عرضه می‌کند (ذاکرعاملی و اسفنجاری کناری ۱۳۸۷، ۹۴).

در دوره صفوی، حیاط ابعاد بزرگ و بی‌تناسب سرابستان‌های مظفری را نداشته و مساحت حیاط کاهش یافته است. با جمع‌وجور شدن حیاط صفوی، معایب حیاط‌های بزرگ آل مظفر در مواقع طوفانی به‌خصوص طوفان‌های بهاری که با گرد و خاک همراه است، مرتفع می‌گردد. در سمت‌هایی از حیاط که بنا وجود ندارد، دیوار نقش فعال در تعریف حیاط ایفا می‌کند. ارتفاع دیوار به‌اندازه‌ای است که حس دربرگرفتنی را در حیاط ایجاد می‌کند (حائری ۱۳۸۸، ۱۲۲). این حس دربرگرفتنی با توجه به کوچک شدن حیاط نسبت به سرابستان‌های بزرگ مظفری، افزایش یافته است. نمای ساختمان رو به حیاط در این دوران، پذیرای راهروهای کناری ایوان شده و دسترسی به تالار و اتاق‌ها از طریق راهرو صورت می‌پذیرد (تصویر ۱۴). همچنین به‌خاطر نفوذ شدید آفتاب به درون خانه‌های مظفری در خانه‌های دسته سوم سرابستان، در خانه‌های صفوی با ایجاد ایوانچه در جلوی اتاق‌ها این معضل برطرف شده است.

در فضاهای سرپوشیده، ارتباط بافاصله و بی‌واسطه با طبیعت تحقق می‌یابد و این فضاها انعکاس مفهوم نظرگاه و چشم‌اندازند. حیاط صفوی برخلاف حیاط اندرونی آل مظفر، پهنای خود را با پهنای ایوان تنظیم می‌کند (تصویر ۱۵). در این خانه‌ها حیاط، پهنای خود را با ایوان و اتاق‌های دو طرف خود هماهنگ کرده است. مفهوم چشم‌انداز و تماشای طبیعت، در قالب پنجره‌ها و در-پنجره‌هایی که طبیعت حیاط را قاب می‌گیرند و همچنین فضاهای باز و پوشیده در اطراف حیاط و در ارتفاع‌های مختلف انعکاس فضایی یافته است (همان، ۱۸۴). نمای زیرزمین در حیاط‌های گودال باغچه صفوی برخلاف سرابستان‌های مظفری دارای نظم است و معمار با ساختن طاق‌ناها و صفاها نمای گودال باغچه را انتظام بخشیده است (تصویر ۲۱). دیوارها با برخورداری از جلوه‌های معمارانه به‌خاطر حضور طاقی‌ها، هلالی‌ها، نقش‌ها و رنگ‌ها، بدنه حیاط را کامل می‌کند (همان، ۱۲۲). این نظم و نسق بخشیدن به نمای حیاط امری متداول بوده، به‌طوری‌که در حیاط خانه‌های باغ خلفی مظفری نیز سرایت کرده است و در بعضی حیاط‌های پشتی خانه‌های مظفری نیز آثاری از طاق‌نماسازی بر بدنه مشاهده می‌شود (ذاکرعاملی و اسفنجاری کناری ۱۳۸۷، ۷۲). در نگاهی دیگر می‌توان گفت انتظام بخشیدن به بدنه رو به باغ و ایجاد صفا و طاق‌نما در حیاط‌های پشتی الگو مظفری در دوران تیموری، زمینه ظهور ایوانچه در خانه‌های صفوی یزد را فراهم کرده است.

تصویر ۲۱: خانه بهادر با حیاط گودال در محله گازرگاه یزد (مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی استان یزد)

تصویر ۲۰: خانه باغ صفوی با حیاط گودال باغچه در محله خلف باغ یزد

در دوره تیموری، حیاط به عنوان فضای بیرونی و همچنین جایی که از آنجا نماهای داخلی عمارت را نظاره کنند، مورد استفاده قرار می گرفته است (ویلبر و گلمبگ ۱۳۷۴، ۱۱۴)؛ به همین دلیل در خانه‌های مظفری به واسطه کوچکی حیاط، هم‌زمان دو نمای پیرامون حیاط در زاویه دید انسان واقع می‌شوند، درحالی که در حیاط‌های صفوی هر نما به صورت یک صفحه در زاویه دید قرار می‌گیرد (اسفنجاری کناری و ذاکرعاملی ۱۳۸۵، ۱۷۰). حس گشایش و دلبازی یکی از ویژگی‌هایی است که در خانه‌های صفوی نسبت به آل مظفر افزایش یافته است. حیاط‌های اندرونی مظفری به علت فقدان چشم‌انداز طبیعی و کاهش استفاده از حیاط برای فعالیت‌های همراه با مکث و نزدیک بودن جداره‌های بلند سه طرف حیاط و ایجاد حس خفگی به ندرت باعث تجربه دلبازی می‌شود. از سویی دیگر حیاط صفوی به خاطر حیاط مشجر متغیر در فصول، تمایز آشکار بین سه گونه فضای باز، بسته و نیمه‌باز و در نهایت تجربه حضور در انواع فضاهای باز و وجود چشم‌انداز به حیاط از فضاهای بسته و نیمه‌باز باعث ایجاد دلبازی و حس گشایش می‌گردد (حائری ۱۳۸۸، ۱۸۷). نقش حیاط در ایجاد حس عظمت و اعجاب خانه‌های مظفری و صفوی متفاوت بوده است. در خانه‌های مظفری، اهمیت زیادی به عمودیت و ظرافت اشکال منتخب داده شده است. در دوره ایلخانی نسبت اتاق‌ها تغییر کرده و اتاق‌ها از نظر بلندی، نسبت به اندازه‌های افقی‌شان بلند شده‌اند. ایوان در دوره ایلخانی نسبت به دوره قبلی خود باریک‌تر و مرتفع‌تر شده است (ویلبر ۱۳۹۳، ۳۵). در خانه‌های آل مظفر با تغییر در تناسبات اجزا سعی در القای عظمت شده است. در هدف باریک کردن ساختمان، حیاط اندرونی خانه مظفری نیز همراه شده و با کشیده شدن خود، به باریک جلوه دادن جزئیات ساختمان و ایجاد حس اعجاب و بزرگی برای ایوان و خانه کمک نموده است. این در حالی است که حیاط صفوی با ابعاد بزرگ خود در هم‌نشینی با فضاهای کوچک، حضور پر نور خود در کنار فضاهای تاریک، فضای پرآرایش طبیعی خود در کنار فضاهای ساده و قرارگیری نمای دوطبقه بلند در مجاورت حیاط نسبتاً گود خود، باعث ایجاد حس عظمت می‌گردد (حائری ۱۳۸۸، ۱۸۶).

ذاکرعاملی و اسفنجاری کناری متذکر می‌شوند که اگر نمای رو به حیاط اندرونی خانه‌های مظفری را در برابر باغچه‌ای قرار دهیم، با اندکی تغییرات با الگوی رایج معماری خانه صفوی مواجه می‌شویم (ذاکرعاملی و اسفنجاری ۱۳۸۷، ۸۲). این نظر در خانه‌های مظفری یزد که الگوی سرابستان در آن‌ها دیده می‌شود، مورد تشکیک قرار می‌گیرد. در خانه‌های یزد قبل از دوره صفوی در خانه‌های سرابستان الگوی ایوان کشیده در وسط و اتاق‌ها در جناحین به کار رفته است (مانند خانه‌های شحنة‌ای، بارجینی، طاهری)؛ امری که در خانه‌های مظفری میباید کمتر دیده می‌شود و همین الگوی سه‌قسمتی (تصویر ۷) در خانه‌های صفوی یزد تکرار شده است. در دوران صفوی، تجربه‌های ساخت ایوانچه را که قبلاً در نمای باغچه‌های پشتی به کار می‌رفته و همانند تابش بند جلوی نفوذ آفتاب شدید را به داخل اتاق می‌گرفت، به کار گرفتند. ترکیب بلا فصل و محکم ساختمان با باغ یک‌طرفه که در سرابستان‌های آل مظفر شروع شده بود در دوره صفوی تداوم می‌یابد، به طوری که اکثر خانه‌های اصیل صفوی به گونه یک‌جبهه ساخت هستند. در خانه‌های صفوی، پیشگاه و طارمی همانند خانه‌های دسته سوم سرابستان رابط بین ساختمان و باغ است. در خانه‌های صفوی یزد با ایجاد

راهرو در کنار صفا و ایوانچه در جلوی اتاق‌ها و دوطبقه نمودن اتاق‌های بروار طرح خانه‌های سرابستان را تقویت نموده است. بنابراین می‌توان گفت طرح و نقشه معماری مسکونی صفوی یزد در امتداد و توسعه یافته سرابستان مظفری است و تحول اساسی در معماری خانه‌های صفوی اتفاق نیفتاده است.

جدول ۵: نتایج به دست آمده از تحولات حیاط در دوره آل مظفر و صفوی

حیاط		
خانه	حیاط دوره آل مظفر	حیاط دوره صفوی
خانه با الگو چهارصفا	حیاط مرکزی چهارصفا	تداوم حیاط مرکزی
	حیاط به صورت باغچه کوچک پشت یکی از صفاها	حفظ باغچه کوچک
	حیاط به صورت باغ مشجر بزرگ در کنار چهارصفا	حذف باغ مشجر بزرگ
خانه با الگوی مظفری	حیاط اندرونی خانه مظفری	عدم کاربرد الگوی مظفری
	حیاط به صورت باغچه کوچک در پشت ایوان جنوبی خانه	
	حیاط به صورت باغ مشجر در پشت جبهه جنوبی خانه	
خانه با الگوی یک جبهه ساخت	حیاط به صورت باغ بزرگ در جلوی ساختمان به صورت مسطح	تداوم الگوی حیاط یک طرفه مسطح با بنا
	حیاط به صورت باغ بزرگ در جلوی نوار طولی ساختمان به صورت گودال باغچه	تداوم الگوی حیاط گودال باغچه

نتیجه

حیاط در سیر تحول خود از دوره آل مظفر تا صفوی تجربیات گوناگونی را پشت سر گذاشته و همگام با نیازهای انسانی و اجتماعی تغییر یافته و هیچ‌گاه انعطاف‌ناپذیر نبوده است. وجدان بیدار جامعه نسبت به ارزش حیاط آگاه بوده و در طول تاریخ مورد بررسی، نسبت به مرجح بودن فضای بسته به حیاط واکنش نشان داده است و با توجه به ادراک فضایی حیاط، به دفاع و گسترش مفهوم فضای باز پرداخته است.

پس از بررسی گونه‌های حیاط در دوران آل مظفر و صفوی در نهایت می‌توان گفت حیاط اندرونی خانه‌های آل مظفر که میراث‌دار خصلت میان خانه در خانه‌های چهارصفا است، در دوره آل مظفر به صورت گسترده به کار گرفته می‌شود. این حیاط کوچک دارای کاستی‌های بوده که با ایجاد باغچه خلفی در پشت ایوان جنوبی تا حدودی مرتفع شده است. حیاط مشجر پشت ایوان جنوبی که به آن باغ خلفی اطلاق می‌شود، جزء اولین تجربه‌های ایجاد فضای سبز در خانه پس از خلق حیاط میانی بوده است. با اینکه هر حیاط در خانه‌های آل مظفر دارای باغچه پشتی بخشی از ویژگی‌های حیاط جامه عمل پوشانده، این دوئالیسم بودن در حیاط‌های یگانه خانه‌های صفوی بر طرف شده است.

در خانه‌های صفوی برخلاف خانه‌های دوره آل مظفر، تراکم ساختمانی کاهش یافته و در عوض، کمیت فضای سبز و باغچه بر توده افزایش یافته است. رهایی نمای ایوان از محصوریت جبهه‌های کناری و اکتفای جبهه‌های شرقی و غربی در حد طاق نما یا جداره، همگی مبین رهایی میان‌سرای خانه از حیاط‌های حفره‌ای است. خانه‌های سرابستان آل مظفر تجربه ترکیب خانه با باغ بزرگ مشجر بوده و در نمونه‌های محدود برای حکما و اعیان استفاده می‌شده است. معماری مسکونی صفوی یزد با به‌کارگیری سازمان فضایی خانه‌های سرابستان آل مظفر و ایجاد تغییر درون آن به نیازهای روز پاسخ داده است. یکی از الگوهای سرابستان، ایجاد ایوان رفیع و اتاق‌های جانبی روبه‌روی باغ بزرگ و با واسطه عنصری به نام پیشگاه بوده است. اکثر حیاط‌های دوره صفوی در امتداد همین الگوی حیاط خانه‌های سرابستان آل مظفر بوده است. حیاط این خانه‌ها، همان باغ وحشی و بی‌تناسب خانه‌های سرابستان مظفری است که به‌روز و به‌سامان شده است. در خانه صفوی یزد تحول چشمگیری اتفاق نیفتاده است و خانه صفوی با انتخاب طرح خانه‌های مظفری و جرح و

تعدیل در بعضی اندام آن به تثبیت کیفیت خود پرداخته است. رایج شدن ترکیب خانه با باغ در هم‌پیوندی مفهوم باغ‌شهر صفوی بوده به طوری که در این دوره نه فقط در خانه‌های حاکمان و بزرگان بلکه در خانه‌های عوام نیز به کار می‌رفته است. در نهایت می‌توان گفت هر چند الگوی خانه‌های چهارصفه و مظفری دوره آل مظفر بین یزد و میبد مشترک‌اند، وجود الگوی سرابستان که در خانه‌های اعیان و حاکمان یزد به کار رفته است، سرمنشأ خانه‌های صفوی یزد می‌شود و برخلاف خانه‌های میبد شاهد انقلابی در خانه‌سازی نیستیم. تغییرات حیاط از دوره آل مظفر تا صفوی یزد نمایانگر پویایی در استفاده از الگوهای قدیمی به همراه وفاداری به سنت گذشتگان بوده است.

سپاسگزاری

بدین وسیله تشکر و سپاس فراوان خود را از استاد محترم دکتر عیسی اسفنجاری کناری و دکتر لیلا ذاکرعاملی که تحقیقات پژوهشی خود را در اختیار بنده گذاشتند و پیشرو در شناخت معماری مسکونی بومی این ناحیه از ایران بودند، را تقدیم می‌کنم. همچنین از آقای دکتر خادم‌زاده و مهندس مجید علومی و دکتر سید فضل‌الله میردهقان اشکذری به واسطه منابع اطلاعاتی و رهنمودهای شفاهی تشکر می‌نمایم.

پی‌نوشت‌ها

۱. ذاکرعاملی در مقاله «پیدایش بادگیر در خانه‌های دشت یزد-اردکان» به بسط نظر خود درباره اینکه ایوان‌های دوره آل مظفر نقش بادگیر داشته‌اند، پرداخته است. ایشان متذکر می‌شوند که منظور متون تاریخی از بادگیر، عنصر ساختمانی ایوان بوده است. قبل از ایشان، دکتر کاظم ماندگاری و صادق فلاح در گزارش مرمت خانه طاق بلندها (حسینیان) در دهه ۷۰ شمسی این نظریه را ارائه کرده‌اند. هر چند دکتر ذاکرعاملی در نوشتار خود با تردید در مورد ساختمان‌های آب‌انبار این نظریه را نیازمند مطالعات سرزمینی و حوزه‌های فرهنگی دیگر دانسته است، حتی با غور در متون تاریخی یزد می‌توان جواب‌هایی را برای شک در این نظریه ارائه کرد. برای مثال جعفری در ذکر شاه یحیی به عمارتی اشاره می‌کند که در چهار طرف ایوان آن چهار بادگیر ساخته شده است. (جعفری ۱۳۴۳، ۳۶) ذکر ایوان به همراه بادگیر در متون تاریخی و جدا بودن و یکی ندانستن ایوان با بادگیر، نمونه کوچکی برای تشکیک در این نظریه است.

۲. ساباط در دوره آل مظفر با گونه‌های متفاوتی اجرا می‌شده است، به صورتی که برخی از این گونه‌ها در گذر زمان معنای خود را از دست داده‌اند و امروزه اطلاق نام ساباط برای بعضی گونه‌ها دشوار است. نگارنده در مقاله‌ای با عنوان «گونه‌شناسی ساباط‌های یزد با تکیه بر متون تاریخی» به تبیین ساباط‌ها پرداخته است.

۳. طنبی که یکی از فضاهای متمایز معماری آل مظفر نسبت به دوران پس از خود است، در کتاب میبد شهری که هست (اسفنجاری کناری و ذاکرعاملی ۱۳۸۵) معرفی و سپس در مقاله «معماری خانه‌های صفوی میبد» (ذاکرعاملی و اسفنجاری کناری ۱۳۸۷) مورد مقایسه قرار گرفته است. اسفنجاری در کتاب انگلیسی خود، جمع‌بندی نهایی از فضای طنبی را ارائه کرده است. نگارنده نیز در مقاله «بررسی فضای طنبی در خانه‌های آل مظفر یزد» به معرفی و گونه‌شناسی این فضا پرداخته است.

۴. سرابستان یکی از الگوهای معماری آل مظفر است که نه تنها در خانه بلکه در خانقاه، مدارس، مساجد، حمام نیز به کار گرفته می‌شده است. نگارنده در مقاله‌ای جداگانه با عنوان «بررسی فضای سرابستان در خانه‌های آل مظفر یزد» (۱۳۹۹) به گونه‌شناسی این الگوی معماری مسکونی پرداخته است. در این مقاله برای فهم بهتر خواننده از گونه سوم خانه‌های آل مظفر از سرابستان استفاده شده و تنها وجه تمایز بین باغچه خلفی و خانه‌های مظفری با الگوی سرابستان در مقیاس باغ و حیاط مشجر است.

۵. واژه الگوی مظفری برگرفته شده از مقاله «خانه‌های مظفری میبد» در کتاب میبد شهری که هست می‌باشد. این الگو پلان رایج و شناخته شده خانه‌های آل مظفر یزد و میبد است. هر چند دونالد ویلبر در کتاب معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانی، به معرفی سبک یزد و لیزا گلمبگ و دونالد ویلبر در کتاب معماری تیموری ایران و توران اشاره‌ای به معماری مظفری دارند، هیچ‌یک به الگوی مظفری در معماری مسکونی اشاره‌ای ندارند.

۶. واژه «صفه صدر» برگرفته شده از کتاب «وقف‌نامه ربع رشیدی» (همدانی ۱۳۵۶) است. این واژه برای صفه‌های جنوبی به کار

گرفته می‌شده است. اسفنجاری و ذاکر عاملی از واژگان «ایوان اصلی» در مقاله «خانه‌های مظفری میبد» و واژه «ایوان» در مقاله «معماری خانه‌های صفوی میبد» برای صفة جنوبی بهره برده‌اند. نویسندگان مذکور در مقاله دوم اشاره به دامنه واژگانی «صفه» نموده و از واژه «فضاهای صفه مانند جانبی» برای ایوانچه‌های شرقی و غربی خانه‌های مظفری استفاده کرده‌اند. نویسنده پس از بررسی متون تاریخی بدین نتیجه رسیده که در این متون برای معرفی ایوان جنوبی خانه معمولاً از صفة استفاده شده و کمتر واژه ایوان به کار برده شده است؛ بنابراین برای ایوان جنوبی واژه صفة صدر به کار رفته است. به نظر نگارنده گونه‌الگوی «صفة صدر» به صورت اینترلند یا سرزمینی بوده به صورتی که این گونه‌الگو نه تنها در خانه‌ها بلکه در مساجد، مدارس، خانقاه و مزارهای یزد بلکه در برخی بناهای کرمان، تبریز و اصفهان نیز به کار رفته است.

۷. تابخانه به معنای تابان خانه یا اتاقی با پنجره‌های بزرگ شیشه‌ای و دیوارهای آئینه‌بندی شده به منظور گرفتن نور. در ذیل معانی تابخانه به وجود بخاری و آتشدان و اجاق اشاره شده که در بررسی خانه‌های موجود آل مظفر نیز این عناصر در اتاق انتهایی رو به باغ خلفی رؤیت می‌شود.

منابع

- ابویی مهریزی، محمدرضا. ۱۳۹۱. تاریخ فرهنگی یزد در روزگار شاه عباس ثانی و شاه سلیمان صفوی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- اسفنجاری کناری، عیسی، و لیلا ذاکر عاملی. ۱۳۸۵. خانه‌های مظفری میبد، در میبد شهری که هست. به کوشش عیسی اسفنجاری کناری: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری. پایگاه پژوهشی میراث فرهنگی شهر تاریخی میبد. ۲۰۸-۱۵۷.
- _____ و _____ . ۱۳۸۴. گزارش پژوهش مسکن صفوی میبد. مرکز اسناد پایگاه پژوهشی میبد و مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان یزد.
- افشار، ایرج. ۱۳۵۴. یادگارهای یزد. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- امامی میبدی، داوود. ۱۳۹۹. بررسی فضای سرایستان در خانه‌های آل مظفر (ایلخانی) یزد. مجله اثر / ۴۱ (۴): ۴۳۷-۴۵۹.
- _____ . ۱۴۰۱. گونه‌شناسی ساباط‌های یزد با تکیه بر متون تاریخی. مجله سخن تاریخ. در مرحله ویراستاری مجله.
- امامی میبدی، داوود، محمدرضا اولیاء، و فرهاد تهرانی. ۱۴۰۱. بررسی فضای طنبی در خانه‌های آل مظفر یزد. مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ش ۳۳: ۳۵۱-۳۸۱.
- بالالی اسکویی، آریتا، محمدعلی کی‌نژاد، و عبدالحمید نقره‌کار. ۱۳۸۹. طرح فرضی «ربع» و «شهرستان» رشیدی. مجله صفه، ش. ۵۰: ۷۶-۵۱.
- پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۷۸. آشنایی با معماری اسلامی ایران. تدوین غلامحسین معماریان. چ ۵. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- تشکری بافقی، علی‌اکبر. ۱۳۹۲. یزد عصر صفوی (از تأسیس سلسله تا پایان حکومت شاه‌عباس اول). چ ۱. یزد: اندیشمندان یزد.
- جعفری، جعفر بن حسن. ۱۳۴۳. تاریخ یزد. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- حائری، محمدرضا. ۱۳۸۸. خانه، فرهنگ، طبیعت (بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر به منظور تدوین فرایند و معیارهای طراحی خانه). تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- خادم‌زاده، محمدحسن. ۱۳۸۷. معماری دوره آل مظفر یزد. تهران: نشر همپا، با مشارکت سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد.
- _____ . ۱۳۸۵. هزارویک نقش (بررسی خانه‌های دوران صفویه یزد). مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی یزد.
- ذاکر عاملی، لیلا، و عبدالله جبل عاملی. ۱۳۹۲. بررسی سیر تحول ایوان در خانه‌های سنتی دشت یزد - اردکان از دوره مظفری تا قاجار. مجله صفه ۲۳ (۶۲): ۱۱۸-۱۰۳.
- ذاکر عاملی، لیلا، رضا ابویی، و فرهنگ مظفر. ۱۳۹۱. پیدایش بادگیر در خانه‌های دشت یزد - اردکان. مجله مرمت و معماری ایران مرمت آثار و بافت‌های تاریخی فرهنگی ۲ (۳): ۲۸-۱۵.
- ذاکر عاملی، لیلا، و عیسی اسفنجاری کناری. ۱۳۸۷. معماری خانه‌های صفوی میبد. مجموعه مقالات معماری و شهرسازی

گردهمایی مکتب اصفهان. تهران: نشر فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.

- رفیعی، بیژن، علی محمد رنجبر کرمانی، و ندا رفیع‌زاده. ۱۳۸۲. فرهنگ مهرازی (معماری) ایران. چ ۱. تهران: مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.

- سلطانزاده، حسین. ۱۳۹۰. نقش جغرافیا در شکل‌گیری انواع حیاط در خانه‌های سنتی ایران. مجله پژوهش‌های جغرافیای انسانی ش. ۷۵: ۶۹-۸۶.

- شمسه، شرکت مهندسان مشاور. ۱۳۸۵. گزارش مطالعات ثبت شهر تاریخی یزد در فهرست آثار ملی. پایگاه میراث فرهنگی شهر یزد.

- شیرسلیمیان، علی اکبر. ۱۳۸۸. تاریخ‌واژه‌های یزد: گزیده‌ای از ماده‌تاریخ‌های ابجدی درباره یزد از شعری یزد و دیگر شعرا. یزد: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان یزد.

- غلامی، غلامحسین، و مجتبی کاویان. ۱۳۹۶. بررسی جایگاه الگوی چهارصفه در سازمان فضایی معماری مسکونی ناحیه گرم و خشک ایران. مجله مسکن و محیط روستا، ش. ۱۵۷: ۱۴۹-۱۶۱.

- کاتب، احمد بن حسین بن علی. ۱۳۴۵. تاریخ جدید یزد. تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.

- مرادی، ساسان، مهرداد متین، ریما فیاض، و مزین دهباشی شریف. ۱۳۹۷. گونه‌شناسی خانه‌های سنتی حیاطدار تبریز بر اساس معیارهای کالبدی مؤثر بر عملکرد اقلیمی حیاط مرکزی. مجله مدیریت شهری، ش. ۵۱: ۸۷-۱۰۵.

- مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی استان یزد.

- مستوفی بافقی، محمد. ۱۳۸۵. جامع مقیدی. چ ۲. تهران: انتشارات اسدی.

- معماریان، غلامحسین. ۱۳۸۷. معماری ایرانی. چ ۱. تهران: انتشارات سروش دانش.

- میردهقان اشکذری، سید فضل‌الله، و محمدابراهیم زارعی. ۱۳۹۸. بررسی تعامل اصول معماری مسکونی دوره‌های آل مظفر و قاجار شهر یزد از منظر جهت‌گیری با انرژی خورشیدی. مجله معماری و شهرسازی آرمانشهر، ش. ۲۷: ۸۷-۹۸.

- میردهقان اشکذری، سید فضل‌الله، محمدابراهیم زارعی، و محمدحسن خادم‌زاده. ۱۳۹۵. تزیینات معماری مسکونی دوره آل مظفر در منطقه یزد و جایگاه آن‌ها در خانه‌های این دوره. مجله مطالعات معماری ایران ۵ (۹): ۱۰۱-۱۲۱.

- نعیمه، غلامرضا. ۱۳۹۴. سیر تحول معماری ایران در دوره اسلامی. جلد اول: از آغاز اسلام تا دوره تیموری. چ ۱. تهران: انتشارات سروش دانش.

- ویلبر، دونالد. ۱۳۹۳. معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانی. ترجمه عبدالله فریار. تهران: نشر علمی و فرهنگی.

- ویلبر، دونالد، و گلمبگ، لیزا. ۱۳۷۴. معماری تیموری ایران و توران. ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی. چ ۱. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. ۱۳۵۶. وقف‌نامه ربع رشیدی. به کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار. تهران: انجمن آثار ملی.

- Dormohamadi, Mansoure. 2020. Typology of historical houses in Muzaffarid era: Case study of Ardakan city, yzd. iran. ISPRS International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume XLIV-M. pp. 945-952.

-Esfanjary, Eisa. 2017. Persian historic urban landscapes: Interpreting and Managing Maibud over 6000 years. Edinburgh: University press.

-Warren, J. and E. Fathi. 1982. Traditional Houses IN Baghdad, Harsham, Coach Publishing House.

■ Courtyard Evolution in Houses of Yazd from the Muzaffarid to the Safavid Era

Davood Emami Meybodi

M.A. Conservation of Historical Sites, Faculty of Architecture and Urban Planning, Central Tehran Branch, Islamic Azad University

Yazd is a historical city that has the oldest residential buildings. It was a large government center exhibiting glory and prosperity in the 77-year period of Muzaffarid rule. In the Safavid era as well, Yazd saw an increase in residential construction due to the governing sense of security and peace in the city. One of the integral parts of houses built then was the courtyard, many diverse types of which remain from that period. The evolution of the courtyard represents the practical and theoretical transformations of architectural thought. The diversity of house forms during that period and the chronology and evolution of the courtyard from the Muzaffarid to the Safavid era are the inquiries of this research. This research uses historical documents as well as field studies. The analytical-historical method is employed and the main historical sources include *Tarikh-e Yazd* and *Tarikh-e jadid-e Yazd* (for the Muzaffarid era) as well as *Jame'e Mofidi* and *Jame'e Ja'fari* (for the Safavid era). First, the characteristics of the houses in the historical texts are explained and then, the architecture of existing houses is briefly introduced. Then, a comparative study of the physical aspects of the courtyards is completed in the form of quantitative reports. The findings show that during the Muzaffarid era, three types of courtyards were used: inner courtyard, *khalf-e-bagh*, and *sarabostan* (a small garden that was built next to old houses and had a great impact on the microclimate). In the Safavid era, the inner courtyard and *sarabostan* continued to exist but the *khalf-e-bagh* courtyards were not built anymore. Finally, it can be said that the design of courtyards in the Safavid garden houses is a continuation and upgrade of the model of Muzaffarid *sarabostan* and harmonious with the design of the Muzaffarid garden houses.

Keywords: courtyard, house, Safavid, Muzaffarid, evolution, Yazd

JIAS

Journal of Iranian Architecture Studies

21

University of Kashan
School of Architecture and Art
Vol. 21, Spring and Summer 2022
E-ISSN: 2676-5020

-
- **Historical Monitoring for Authenticity Assessment of Architectural Decorations in Seyyed Rokn ad-Din Madrasa according to the Principles of World Heritage Preservation**
Fa'ezeh Isfahani-pour Hanzaei, Amir-Hossein Karimy
 - **Ribat of Sepanj, Comparative Study and Dating**
Vahid Heidary, Amir-Hossein Salehi
 - **The Oral and the Written in Architecture Education of the Islamic Era: Hypotheses about the Transmission of Architectural Knowledge**
Rouhollah Mojtahed-zadeh
 - **Text Recognition and Identification of the Calligrapher of the Lost Inscription at the Forecourt of the Sheikh Lotfollah Mosque**
Mohammad-Sadeq Ekrami, Mohammad Gholam-'Ali Fallah
 - **Architecture, Justice, Historiography: A Framework for the Study of Architecture History Based on Justice**
Mohammad-Mahdi 'Abdollah-zadeh
 - **Identifying the Subjective Patterns of Experts Regarding Visual Literacy in Iranian Architectural Heritage Education for Elementary School Children**
Ma'edeh Ghadiri-nia, Farhang Mozaffar, Fatemeh Mehdi-zadeh Saradj, Bahram Saleh Sedq-pour
 - **Behavioral Adaptation in Villas and Apartments of Rasht during Summer**
Narges Reza-zadeh Pileh-Dar-Boni, Shahin Heidari, Hossein Soltan-zadeh
 - **Wayfinding and Architectural Design: Analytical Study of the Effects of Visual Accessibility on Wayfinding**
Sarvenaz Sharifi, Saleheh Bokharaei, Mohammad-'Ali Mazaheri Tehrani
 - **Contemporizing Isfahan's Indigenous Housing Model By Analysis of Non-Morphological Relationships in the Plan (Case Study: Jangjouian House)**
Mohammad Latifi, Mohammad-Javad Mahdavi-nejad
 - **Developing a Theoretical Framework of Heritage Value for the Persian Qanat**
Kazem Mokhtar-nia, Mohammad-Hassan Talebian, Parastoo 'Eshrati
 - **Courtyard Evolution in Houses of Yazd from the Muzaffarid to the Safavid Era**
Davood Emami Meybodi
 - **"Geometry" (in Islam) is "al-Qadr" and "The Living Heart/Mind of Artists, Architects, Craftsmen and Engineers" is "the Laylat al-Qadr"**
Mohammad 'Ali-abadi